

36 KON.

BRONX
AVENUE
CITY
NEW YORK
LIBRARY

94(477)"1939/1945"

Л 84

Г. Лункін

В ОДЕСІ ЖИВУТЬ ГЕРОЇНІ

184

Георгій Лункін

Районна бібліотека для дорослих
Вісслі Геран Жовтнекого району
А Б С Н Е М Е Н Т

**В ОДЕСІ
ЖИВУТЬ
ГЕРОЇНІ**

26050

0

Одеса 1969

9(С)27
Л84

2-8-4
11-69М

ОДЕСЬКА
ДРУКООФСЕТНА
ФАБРИКА.

*Матері своїй, яка не дочека-
лась батька мого з фронту,
п р и с в я ч у ю.*

«Ур-ра!» солдата, що першим добіг до ворожих окопів, урвалось здивованим «а?». Над ним, повергнутим, нахилилась дівчина-санітарка, похапцем відкриваючи зелену сумку з червоним хрестом. Блиснув у її моторних руках білий-пребілий бинт, і раптом упала вона поруч з солдатом і затихла. Повз них пробігли інші, кидаючись врукопашну в окопах. Бряжчало й гримотіло залізо, зойкували й щось викрикували люди. Вбитих край самого ворожого бруствера не назвали героями. Просто вони були солдатами, що виконали свій обов'язок до кінця.

«Немає вищої ідеї, як пожертвувати власним життям, відстоюючи своїх братів і свою вітчизну, або навіть просто відстоюючи інтереси своєї вітчизни»,— говорив Ф. М. Достоевський.

І тому, що вони, рядові солдати, виконали свій обов'язок до кінця, вони — герої.

Чим далі плине час від грізних літ Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років, тим чіткіше постає перед нами велич подвигу радянських людей, які відстояли свою землю від фашистських загарбників і визволили людство від коричневої навали. І дорогим для нас є кожен штрих тієї грозової пори, котрий допомагає повніше узнати й побачити, як це було.

«Історія Великої Вітчизняної війни — це історія всенародного подвигу,— пише легендарний льотчик Герой Радянського Союзу Олексій Маресьєв.— Вона складається з тисяч і тисяч небувалих фактів героїзму і самопожертви. Це було одностаїне напруження народної волі й характеру.

Важко переоцінити вклад жінок у перемогу над фашизмом... Особливо хочеться сказати про тих, хто бився зі зброєю в руках. Багато їх, що чесно виконали свій воїнський обов'язок, залишилось на полі бою. Вони любили життя, хотіли вчитися, ростити дітей, працювати, але коли стало потрібно, не здрігнувшись, ішли назустріч небезпеці і вмирали. Вони знали, що віддають свої молоді життя в ім'я великої мети»¹.

З перших же днів війни юнаки й дівчата напосідали на військкомати, вимагаючи негайного відправлення на фронт. З хлопцями ще говорили, а від дівчат сердито відмахувались:

— Як треба буде — викличемо. Чекайте.

Але хіба могли вони сидіти й чекати, коли фашистські полчища загарбували наші міста й села, залізною лавиною рухалися до Москви!

Зоя Космодем'янська...

Ліза Чайкіна...

Молодогвардійці Уля Громова й Люба Шевцова...

Безстрашний снайпер Людмила Павлюченко в час оборони Одеси й Севастополя знищила 309 фашистів. У 39 снайперських дуелях перемогла вона ворога й була удостоєна звання Героя Радянського Союзу.

Ніна Онілова, робітниця Одеської швейної фабрики. Вона стала кулеметницею 25-ї Чапаївської дивізії, косила окупантів в Одесі й Севастополі, і на Мекензіївних горах в останньому своєму бою стояла до кінця. В двадцяті річницю нашої великої Перемоги Ніні Оніловій присвоєне звання Героя.

Їх багато було, героїнь, подвиги яких знає зараз увесь народ, увесь світ. А скільки залишилось героїнь, слава бойових звершень котрих не спалахувала на цілу країну, але яскраво поменіла в арміях, дивізіях, полках, батальйонах, ротах!

¹ О. Маресьєв. Вступна стаття до збірки спогадів радянських льотчиків — учасників Великої Вітчизняної війни «В небо фронтовом». Видавництво ЦК ВЛКСМ «Молода гвардія», 1962 р., стор. 3—4.

Дівчата-солдати... Вони виносили з вогню сотні поранених, ходили в небезпечну розвідку, пускали під укіс ворожі ешелони, водили автомашини, танки й літаки. З рядових бійців вони виростали до командирів і вели за собою в бій солдатів-чоловіків. І бувалі воїни дивувалися з їхньої мужності, стійкості й відваги.

Погляньте на вміщені тут фото. Зі зброєю в руках відстоюючи здобутки Жовтня, ці солдати билися на різних ділянках величезного фронту — від Балтики до Чорного моря. Вони захищали міста-герої Москву і Ленінград, Київ і Сталінград, Севастополь і Одесу. Вони полили рідну землю кров'ю своєю і в одному строю з солдатами-чоловіками пройшли весь шлях уперед — до Берліна.

У кожній зі сфотографованих тут — велике життя і яскрава бойова біографія. Придивіться до цих облич і запам'ятайте їх — це обличчя героїв. Зустрівши на вулиці таку жінку, вклоніться їй низько. Вони заслугують на це.

Ф о т о 1 (зліва направо): перший ряд—М. В. Звінка—старшина медичної служби, зараз медсестра поліклініки Одеського порту; Є. В. Лещенко — гвардії старший лейтенант, командир батареї протитанкових гармат, зараз працівник парку культури і відпочинку імені Шевченка; К. С. Цапова — гвардії старший сержант, водій-механік, зараз старший диспетчер автобази Одеського порту; А. І. Макушева — розвідниця окремого загону Чорноморського флоту, зараз службовець; Є. С. Бобкова — гвардії старшина медслужби, зараз юрист Одеського нафтопереробного заводу. Другий ряд — К. А. Бритавська — старша операційна сестра медсанбату 25-ї Чапаївської дивізії, зараз працівник 1-го тресту ідалень м. Одеси; Л. П. Крамарська — військтехнік Приморської армії, інвалід Великої Вітчизняної війни, зараз працівник Одеського відділку РТАУ; М. М. Шаркова — гвардії старшина медслужби, інвалід війни, зараз працівник БУ-604; А. А. Самаріна — гвардії капітан медичної служби 11-ї танкової бригади, пенсіонерка; Є. А. Брунник — розвідниця 25-ї Чапаївської дивізії, старшина, зараз працівник «Союздруку».

Фото 1

Фото 2 (зліва направо): перший ряд — Т. А. Любецька — зв'язківець 25-ї Чапаївської дивізії, партизанка, зараз інженер гідрометобсерваторії; Є. Я. Кудрявцева — гвардії старшина медслужби, зараз медсестра санаторію «Аркадія»; Г. О. Рибаченко — гвардії старший лейтенант, командир артилерійсько-кулеметного батальйону, зараз працівник санаторію «Аркадія»; С. Ф. Тучина — медсестра евакогоспіталю, зараз методист лікувальної фізкультури; К. А. Побережець — гвардії лейтенант медслужби, командир санітарного взводу, зараз фельдшер обласного туберкульозного диспансеру; З. М. Лепіна-Савельєва — ефрейтор зв'язку, учасниця оборони Одеси й Севастополя, зараз працівник Одеського відділку РАТАУ. Другий ряд — О. Ф. Стадник — санінструктор, учасниця оборони Одеси, Севастополя, Кавказу, зараз робітниця хімфармзаводу; П. Г. Березняк — підпільниця, в'язень фашистських концентраційних таборів, вчителька-пенсіонерка; Є. А. Петлюк — гвардії молодший лейтенант, механік-водій танка, учасниця Сталінградської битви, зараз завідувача райбюро ЗАГСу Ленінського району м. Одеси, голова ради жінок при Одеській секції Радянського комітету ветеранів війни, член Радянського комітету ветеранів війни; Є. Д. Тюльченко — медсестра, учасниця оборони Одеси й Севастополя, зараз старша операційна сестра санаторію «Аркадія»; О. Ф. Шардіна — медсестра, зараз хірург санаторію «Аркадія»; Є. І. Сербіна — медсестра, учасниця оборони Одеси й Севастополя, зараз медсестра санаторію імені Жовтневої революції. Третій ряд — М. Ф. Никонова-Дунай — старшина медслужби, учасниця оборони Одеси, Севастополя, Кавказу, зараз студентка Одеського педагогічного інституту; М. І. Прохорова — медсестра, учасниця фінської війни, оборони й визволення Одеси, Сталінградської битви, зараз медсестра санаторію «Аркадія»; Є. М. Стояновська — медсестра, зараз медсестра санаторію «Аркадія»; Б. І. Лapidус — старша операційна сестра санітарного поїзду в час фінської та Великої Вітчизняної воєн, учасниця оборони Сталінграда, зараз старша процедурна сестра санаторію «Аркадія»; С. А. Смирнова — санінструктор транспортно-гужової роти, регулювальник, старшина медслужби, зараз медсестра санаторію «Аркадія»; Ф. Н. Фабрикант — сержант, парторг зенітно-артилерійського дивізіону, зараз вихователька дитячого садка м. Одеси; Л. А. Лопатюк — медсестра, учасниця оборони Одеси, Сталінградської битви, зараз медсестра санаторію «Аркадія».

Фото 3 (зліва направо): перший ряд — Л. Я. Дяченко —

Фото 2

пілот, десантник, політпрацівник, гвардії капітан, зараз викаладач філіалу Київського торговельно-економічного інституту; Т. С. Вітковська — командир стрілецької роти, гвардії старший лейтенант, зараз директор магазину «1001 дрібниця» в Іллічівську; Є. І. Портна — начальник аптеки, старший лейтенант медслужби, зараз старший технік-аеролог Одеської гідромет-обсерваторії; С. І. Озеркова — старший інженер 46-го гвардійського жіночого авіаполку, гвардії капітан, зараз активний громадський працівник; Г. А. Беспалова — штурман ланки 46-го гвардійського авіаполку, гвардії лейтенант, зараз працівник лабораторії; Д. П. Лісова — санінструктор 1-го полку морської піхоти Осипова, зараз старша медсестра відділу лікарні Ленінського району м. Одеси; Л. І. Лаврентєва — штурман екіпажу 46-го гвардійського авіаполку, гвардії молодший лейтенант, зараз службовець. Другий ряд — М. І. Матковська — старшина медслужби 23-го танкового полку, зараз працівник Музею морського флоту СРСР; Є. А. Шиляєва — снайпер 223-ї стрілецької дивізії, зараз секретар управління міськ-рембудтресту; А. Д. Чернявська — начальник посту ВНОС, молодший сержант, зараз електромеханік управління Одесько-Кишинівської залізниці; Л. О. Столярова — командир ескадрилі По-2, гвардії майор, зараз диспетчер Одеського міськ-агентства Цивільного повітряного флоту; К. А. Зимінова — медсестра 25-ї Чапаївської дивізії, зараз старша медсестра санаторію «Здоров'я»; Л. Я. Бачинська — учасниця підпільної молодіжної групи «За Батьківщину», що діяла в Одесі, зараз сортувальниця поштової філії аеропорту. Третій ряд — М. Ф. Крючкова — військфельдшер 25-ї Чапаївської дивізії, зараз старша медсестра першої інфекційної лікарні; Г. С. Вчителева — командир взводу, молодший лейтенант медслужби, зараз працівник борошномельного технікуму; Т. А. Юхневич — старшина медслужби полку морської піхоти Осипова, зараз медсестра залізничної лікарні; М. Ф. Алексеєва — медсестра, згодом партизанка, зараз медсестра другої залізничної поліклініки; З. Г. Соколянська — медсестра, метеоролог, старший сержант, нині працівник Одеської гідрометобсерваторії; М. В. Якубенко-Стефанюк — медсестра 25-ї Чапаївської дивізії, зараз медсестра хірургічної клініки другої міськлікарні; М. Є. Романовська — медсестра 172-ї дивізії, зараз медсестра санаторію «Юність»; М. П. Перканюк — заступник начальника польової пошти, сержант, зараз начальник 51-ї філії зв'язку на Куяльнику; О. М. Калашникова — машиніст бронепоезда

Фото 3

427-го бронетанкового полку, пенсіонерка, активістка громадської приймальні газети «Знамя коммунизма»; Р. І. Ясинова — зв'язківець, зараз працівник Головопостачторгу.

Ось які чудові живуть сьогодні в Одесі жінки. Тепер їхні сини вже солдати й офіцери. Діти прийняли від матерів-воїнів естафету і пильно стоять на варті наших рубежів. А їх мами, любі, домашні сивіючі мами... Побачиш їх при всіх орденах та медалях і мимоволі спитаєш себе: звідки в них, таких звичайних, бралася та незвичайна сила? Звідки та безстрашність, у чому природа їхнього подвигу?

Російська земля завжди була багата на жінок-воївниць.

Героїня Вітчизняної війни 1812 року Василина Кожина, горда росіянка-партизанка, хоробро билася з ворогом, що зазіхав на нашу землю. Французький офіцер схопив за косу Василицю. Вона осміхнулася, рвонулася вперед, скосила йому голову, і, випроставшись, гукнула:

— Гей, злодії, дивіться! Усім вам те саме буде!

Відважна російська дівчина-улан Надія Дурова була грозою противника. Як вітер, мчала вона на своєму бистрому коні, рубаючи ліворуч і праворуч ворогів рідної землі¹.

Їх вело на подвиг найвеличніше з почуттів — любов до рідної Вітчизни. Сили наших чудових сучасниць подесятерила любов до Радянської Вітчизни.

Ніколи не переможуть того народу, — вказував В. І. Ленін, — у якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють... владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею².

¹ О. Кононенко. «Подвиги их бессмертны». Збірка нарисів про жінок — Героїв Радянського Союзу «Героїни війни». Державне видавництво політичної літератури. М., 1963 р., стор. 5—6.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 281.

Громадянська, а далі й Велика Вітчизняна війна підтвердила далекоглядність лєнінських слів.

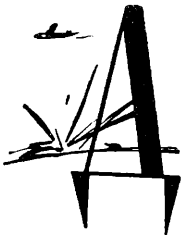
«Підсумки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу якнайпереконливіше показали, що в світі немає таких сил, які б змогли повалити соціалізм, поставити на коліна народ, вірний ідеям марксизму-лєнінізму, відданий соціалістичній Батьківщині, згуртований навколо лєнінської партії. Ці підсумки — грізне застереження імперіалістичним агресорам, сувора й незабутня наука історії»¹.

Багато років минуло після війни. Герої фронтової борні стали героями мирної праці. Всьому світові відоме зараз ім'я хірурга фронтового госпіталю Надії Олександрівни Пучковської — директора Українського інституту очних хвороб і тканинної терапії імені В. П. Філатова, заступника голови Верховної Ради Української РСР, Героя Соціалістичної Праці. Золотих зірок Героїв Соціалістичної Праці удостоєні колишній солдат посту ВНОС, помічник майстра Одеської джутової фабрики Ольга Федорівна Муранова і колишній льотчик-винищувач командир корабля Одеського аеропорту Зинаїда Федорівна Соломатіна.

Багато хто з фронтовиків — медичні сестри й лікарі, зв'язківці і транспортники, авіатори — зберегли вірність спеціальності воєнних років. І мирне їхнє життя — приклад самовідданого служіння Батьківщині, радянському народові, великій справі комунізму. Фронтові їх архіви поступово перебираються до альбомів червоних слідопитів. І часом у них не залишається від тих буремних літ нічого — ні фото, ні документа. Вони віддали бойову свою молодість народові, Батьківщині, вони віддають народові на збереження і пам'ять про неї.

Бережіть її, люди. Завжди пам'ятайте і шануйте тих, хто в смертельному двобої з фашизмом відстояв для вас сьогоднішній день.

¹ Тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції».

ГВАРДІЙЦІ

о закінчення героїчної оборони Одеси залишалося сім днів. Нескорене місто, показуючи один з перших прикладів стійкості, мужності, відбивало натиск знавіснелих коричневих орд. В ім'я свободи Вітчизни віддавали своє життя піхотинці, танкісти, артилеристи, моряки, льотчики. Запеклі бої точилися на підступах до Москви.

Саме в цей нелегкий час 9 жовтня 1941 року Герой Радянського Союзу штурман Марина Раскова кинула клич: «Дівчата, до військової авіації!» До ЦК комсомолу і Центрального Комітету партії з усіх кінців країни полетіли заяви від пілотів Цивільного повітряного флоту й аероклубів, від учорашніх тсоавіахімівців і від тих, хто лише мріяв про авіацію. Студентки, робітниці, колгоспниці...

Незабаром у невеличкому волзькому містечку розпочалося формування жіночої авіаційної частини. Розгорнулось бойове навчання. Нелегке воно попервах, солдатське життя. Десять годин занять та ще дві — стройової підготовки на день. Одні дівчата вивчали теорію польоту й шліфували техніку пілотування, штурманську справу, інші — техніки, механіки, озброювачі — освоювали матеріальну частину. Під керівництвом досвідчених інструкторів злітувались екіпажі.

З весни по осінь 1942 року на фронт вилетіли 586-й винищувальний, 587-й пікіруючих бомбардувальників і 588-й нічних бомбардувальників жіночі авіаційні полки.

Ось бойовий шлях та бойовий рахунок полків:

586-й винищувальний полк. Від берегів Волги до столиці Австрії — Відня на літаках конструкції Яковлева льотчиці зробили 4 419 бойових вильотів, провели 125 повітряних боїв, збили 38 літаків противника. Жоден об'єкт, що був під охороною і прикриттям полку, не зазнав шкоди від авіації противника.

587-й бомбардувальний, перейменований потім у 125-й Гвардійський бомбардувальний імені Героя Радянського Союзу Марини Раскової авіаційний полк. Пікіруючі бомбардувальники «По-2» завдавали бомбових ударів ворогові на берегах Волги, на Північному Кавказі, на Орловсько-Курському напрямку, в Прибалтиці. Вони зробили 1138 бойових вильотів, скинули 980 тонн бомб. За прекрасні бойові дії і героїзм полк нагороджено орденами Суворова й Кутузова.

588-й бомбардувальний полк уклав свій прапор не в янучою славою. Згодом він дістав назву: 46-й Гвардійський бомбардувальний Таманський Червонопрапорний ордена Суворова авіаційний полк. На легких нічних бомбардувальниках «По-2» відважні льотчиці завдавали нищівних ударів ворогові, руйнуючи переправи й оборонні споруди, знищуючи техніку й живу силу противника на Україні, в передгір'ях Кавказу, на Кубані, в Криму, Білорусії, Польщі і, нарешті, в лігві фашистського звіра — в Німеччині. Світова воєнна історія не знала іншого авіаційного полку, який складався з самих жінок — від озброювача до командира. За три роки війни — з травня 1942-го по 5 травня 1945-го полк зробив 23 672 бойових вильоти, скинувши на ворога 3000 тонн бомб. 23 льотчиці і штурмани удостоєні звання Героя Радянського Союзу. За сміливість, відвагу і героїзм, виявлені в боях

з німецько-фашистськими загарбниками, полк нагороджено орденами Червоного Прапора і Суворова.

В місті-герої Одесі живе кілька героїнь, які воювали в складі жіночих та інших авіаполків. Це — розповідь про них.

Комеск Столярова

Мрії здійснюються, рожеві дитячі мрії.

Того далекого-далекого дня 1923 року семилітня Ліда сказала матері:

— Я буду льотчиком.

Мати здивувалась, усміхнулася:

— Так ти ж хотіла бути капітаном...

— Я буду льотчиком.

— Гаразд, — погодилась мати, — будь собі льотчиком.

Того далекого-далекого дня на околиці Урюпинська сів аероплан. Ліда бігла до нього, випередивши всіх ровесниць, курною вулицею, далі вигоном. Вона на-смілилась доторкнутись до аероплану й запитати:

— Товаришу льотчик, а що треба, щоб стати льотчиком?

Льотчик критично оглянув її худючу постать і сказав:

— Насамперед — добре їсти. — І додав, сміючись: — І мити ноги.

Відтоді Ліда почала готувати себе в авіацію. Вона без нарікань до краплини видала з миски пісний борщ, підкріплювалась цвітом деревію та степовими кисллицями — важкі були повоєнні роки. Частіше й ретельніше мила ноги — гартувала організм. Добре вчилася. І материну поблажливу згоду прийняла як благословення.

Путівку в авіацію слюсареві-інструментальнику

Л. О. Столярова

Московського верстатобудівного заводу Лідії Столяровій дав у 1935 році комсомол. Вона була ударницею і патріоткою — шість місяців добровільно відробила на спорудженні першої черги Московського метрополітену.

Першим її інструктором у Батайській льотній школі Цивільного повітряного флоту була Євдокія Давидівна Бершанська — одна з перших радянських льотчиць. Шлях у небо починається з землі, і має він свої обов'язкові сходинки. Теорія,

матеріальна частина, потім польоти «коробочкою» — прямокутний маршрут над аеродромом. Польоти в зону, елементи вищого пілотажу. Між інструктором і здібною ученицею виникла міцна дружба. Дружба на все життя.

Нарешті — випуск, звання пілота. Горда звістка в Урюпинськ: «Мамо, я стала льотчиком».

Скільки молодих авіаторів чули материнське найвчужніше і стурбоване: «Гаразд. Але коли вже так — літай хоч помаліше та не дуже високо».

А одного разу край околиці Урюпинська сів аеро-

план. Позбігались люди і з подивом пізнали в льотчикові землячку Лідію Столярову. Пишався дочкою коваль Олексій Столяров, пишалась мати та семеро старших Лідиних братів і сестер.

Мрії здійснюються...

Ланка спецзастосування під командуванням Столярової виконувала різну роботу на території Сталінградської області. На кінець весни 1941-го в Прикаспійських степах, загрожуючи посівам, з'явилась сарана. Ланку перекинули туди. Напружено довелось боротися з навалою ненажерливих шкідників, здавалось, не ставало вже сил. Але справді граничного напруження зажадала війна.

Смоленщина, В'язьма, Підмосков'я... Ланці Столярової не бракувало роботи — вивезення поранених, розвідка, зв'язок. Один політ важчий за інший. А одного разу, на Смоленщині це було, не повернулося з польоту аж вісімнадцять «По-2». Ось коли жадоба помсти фашистам стала справді негамовною! Літати, бити, нищити!..

Але в жовтні Столярову відкликали в розпорядження Раскової. Лідія Столярова стала командиром першої ескадрильї 588-го бомбардувального полку, командиром якого призначили її першого інструктора з Батайської школи Євдокію Давидівну Бершанську. Вони багато і дружно працювали, навчаючи молодих льотчиць, готуючи їх до боїв. Це, звісна річ, було дуже важливою справою — готувати людей у бій. Але більш важливим, абсолютно необхідним здавалося негайно самій включитись до боротьби. Лідія Столярова добилась відправлення на фронт.

Сталінград... Тривога, біль і гордість всієї країни. Командир ланки 388-ї окремої авіаескадрильї старший лейтенант Столярова і її льотчиць *26050* робили тут

усе, що могли. Возили поранених і дітей за Волгу, вели розвідку на підступах і в самому місті. Ось великий будинок. Два під'їзди в ньому — наші, в двох інших — німці. У вікна цих двох інших під'їздів летять невеликі бомби з літака, що рухається майже на рівні даху. Просто на вулицю, під обстрілом, сідає легкокрилий «По-2», підхоплюючи зв'язківця.

Командир ланки Столярова вилітає першою — просто перед очима ворога. Штурман знає своє завдання — швидко позначає на карті, де в противника зенітки, прожектори, де скорострільні гармати-ерлікони. Інші полетять — знатимуть, звідки чекати лиха.

Лихо підстерегло її, Столярову. Осколок зенітного снаряду вп'явся у груди. Нічого, тримайся! Шлях до перемоги ще не близький...

Таманці

Сталінградська битва була однією з найбільших у другій світовій війні — це відомо всім. Після цієї поразки німецько-фашистська армія так і не змогла вже отямитись. Для німецьких військово-повітряних сил таким Сталінградом був Кубанський повітряний бій весни й літа 1943 року.

Навесні 1943 року війська Південного фронту вийшли до узбережжя Азовського моря, відрізавши з півночі угруповання німців, яке діяло на Кубані. Німці відкотились на Таманський півострів і там закріпилися. Через всю основу півострова, спираючись флангами на береги Чорного й Азовського морів, по дрібних озерах, заплавах і річках вигнула луком «Голуба лінія». Кожен її рубіж дихав свинцем. Ставка фашистської армії зосередила на «Голубій лінії» великі танкові й артилерійські з'єднання. На крим-

ських аеродромах зібрались кращі винищувальні й бомбардувальні ескадрильї під керуванням найдосвідченіших повітряних асів.

Було ясно, що в битві за Тамань велику роль має відіграти авіація. Ставка Верховного Головнокомандування вжила заходів для підсилення ВПС фронту.

«Треба врахувати: був 1943 рік, в нас з'явилася техніка, з'явилася сила, з'явилися резерви, і ми навчилися воювати,— згадував недавно Герой Радянського Союзу полковник С. А. Лебедев.— Ми навчилися бити ворога на землі, але щоб бити його як слід, треба було завоювати панування в повітрі...»¹

Вдень у небі палахкотіли бої, в яких іноді брало участь по 200—300 винищувачів зразу, проносились сотні бомбардувальників і штурмовиків. Яку ж потрібно було мати мужність, щоб на беззахисних, позбавлених озброєння і радіо маленьких фанерних «По-2» щовечора злітати з бомбами і прямувати за лінію фронту, що дихає свинцем! Літак за літаком. А в кабінах — дівчата: льотчиці і штурмани. Всього лише за дев'ять місяців бойової роботи 588-й полк удостоївся високої честі називатись 46-м Гвардійським, подолавши скепсис і недовіря до «бабського полку».

— Приймаючи гвардійський прапор,— сказала командир полку майор Євдокія Бершанська,— дамо клятву, що високе звання гвардійців виправдаємо з честю в лютих боях з ворогом... Будемо віддано служити Батьківщині, захищаючи її мужньо і вміло, не шкодуючи своїх сил, крові й самого життя!»²

¹ Журнал «Знання—сила», № 11, 1967 р., стор. 34. Стаття «Отстоявшие небо».

² А. Магід. «Гвардейский Таманский авиационный полк». Видавництво ДТСААФ. М., 1966 р., стор. 200.

С. І. Озеркова

— Клянемося! —
одноставно відповіли
гвардійці. І клятви
дотримали.

З самого початку в
полку діяла своя
«академія». Опанову-
ючи її курс, дівчата-
озброювачі ставали
механіками й техника-
ми, перевчалися на
штурманів, штурма-
ни — на льотчиків.
Викладали в «акаде-
мії» командири, штур-
мани і техніки ескад-
рилій, інженери пол-
ку, старший інженер
Софія Іванівна Озер-
кова. Вони навчали
новачків між бойови-
ми вильотами. А
скільки турбот по ма-

теріальній частині мала Озеркова! Адже вона відпо-
відала за кожен літак, за надійність його роботи в
кожному вильоті, за якнайшвидше введення в дію
пошкоджених у бою машин, за кожного механіка і
техніка, за правильність організації роботи всього
технічного персоналу. Озеркова була в полку однією з
небагатьох кадрових командирів Червоної Армії. На
час формування за її плечима вже було десять років
служби в Іркутській авіатехнічній школі. Вибаглива й
сувора, вона вимагала від підлеглих якнайвищої відпо-
відальності за доручену справу — кожна деталь, ко-

жен гвинтик у машині повинні працювати безвідмовно, щоб літак був надійним, щоб мотор не підвів екіпаж у польоті.

Однополчани високо цінували мужність, стійкість, високе почуття обов'язку Озеркової. Вдень вона проводила техогляди і контролювала виконання робіт, навчала новобранців. А ночами вона, невтомна, відправляла машини на бойові завдання і зустрічала їх. До того ж Озеркова, чудова спортсменка, була учасницею різних спортивних змагань. На все їй ставало часу.

Приклад Озеркової наслідували всі. Авіатехніки, механіки, озброювачі невтомно днями й ночами, за будь-якої погоди, в будь-якій обстановці працювали на Перемогу, зростали. Безпартійні вступали в комсомол, комсомольці ставали комуністами. Однією з найактивніших комсомолок у полку була Саша Хорошилова — прекрасний озброювач. Одного пізнього вечора на аеродромі, відправивши останній бойовий літак, Саша написала заяву: «Прошу прийняти мене в партію...»

О. В. Архангельська-Хорошилова

Засідання партбюро проходило в пастушому курені біля донського хутора Веселого, зруйнованого ворожими бомбами. Тільки Саша почала говорити, як загули фашистські літаки і поблизу вибухнула бомба. Всі побігли в укриття. Так повторювалося кілька разів, і тоді парторг сказала:

— Ніщо не може порушити святої справи прийому в партію. Залишимося на місці. Продовжуйте, товариш Хорошилова.

І Саша, мов не чуючи, як фашисти обстрілюють аеродром з повітря, доказала свою коротку біографію селянської дівчини з-під Рязані, яка стала авіатором. Після обговорення проголосували: одногосно.

Наприкінці 1942 року з групою випускників школи молодших авіаспеціалістів у полк прийшла сержант Галина Беспалова. 26 травня 1943-го успішно скінчивши «академію», вона як штурман екіпажу зробила з Мариною Чечневою свій перший бойовий виліт. Того вечора і для неї пролунала команда:

— Бойові екіпажі, за завданням!

Завдання: бомбометання по скупченню живої сили противника в радгоспі «Червоний».

Ніч, як море. Сам-самісінький, відрізаний від усього світу летить у ній літачок. Ні горизонту, ані світлячка ніде. Чечнева допомогла зайти на ціль. Відбомбилися. За ніч три вильоти — і ні обстрілу, ні прожекторів. Для новачків Бершанська вибирала ціль більш спокійну. Зате другої ночі було вже всього: і сліпучі стовпи прожекторів, і близькі вибухи зенітних снарядів, і різноколірні стрічки кулеметних трас. Мало було спокійних ночей.

В перші місяці війни німці ніяк не могли добрати, що то воно за літак у росіян: стане над ціллю, мов на якір, і капає, капає бомбочками. Цілу ніч, не даючи

спокою, «По-2» вимотували противника морально і фізично. Фашисти впевнились, що радянських льотчиків не лякають ні прожектори, ні зенітки і завдають вони відчутних бомбових ударів по комунікаціях, по вогневих точках, переправах, складах, живій силі, транспорту, оборонних спорудах. Ще в 1942 році за кожен збитий «По-2» фашистських льотчиків нагороджували залізним хрестом. Спеціально для боротьби з ними на Таманський півострів прибула ескадрилья німецьких асів. Вони щосили полювали на «По-2», а влітку 1943 року застосували нову підступну тактику.

В ніч з 31 липня на 1 серпня екіпажі другої ескадрильї один за одним ішли на бомбування міцного вузла оборони фашистів у районі станиці Кримської. Звичний політ над лінією фронту, і все як завжди. Ось уже сріблястою пташиною тріпоче літак у чіпких щупальцях перших прожекторів. Зараз уся маса вогню і світла рине на нього. Йому не вперше — виплутається. Але зенітки й кулемети мовчать. Чому?..

Г. А. Беспалова

Раптом чужа ракета і дріб скорострільних авіаційних гармат — причаєний у темряві винищувач розстрілює «По-2» в лоб... Вогненною кулею, розкидаючи вусібіч ракети, падає до землі літак. Падає й екіпаж — замість парашутів льотчиці брали додаткові кілограми бомб...

— Дивись: ось як горять літаки,— суворо сказала Беспаловій льотчиця Маша Тепікіна коли вони підлітали до Кримської. Хто?!. Потім ще один... Жах скував сили і волю. Але тільки на мить. Вони набрали висоту і, зайшовши з заходу, скинули беззвучно плануючи, бомби на ворога. Цей маневр урятував їх.

Тієї жахливої ночі полк утратив над «Голубою лінією» чотири екіпажі. Вісьмох відважних льотчиць і штурманів. І серед них — одеситка Женя Сухорукова. Дуже уважна й мовчазна, сувора Женя. Член ВКП(б) з 1939 року. Інструктор парашутного спорту, досвідчений авіатор. Вона недавно прийшла в полк і все рвалась у бій. Знали, що невдовзі перед цим загинув її чоловік — теж льотчик — і померла мала донечка, знали, що в окупованій Одесі, де до війни її всі знали як комсомольського активіста, бідує в неволі її мати. Вона мовчки мстилася за своє горе ворогові до останньої своєї години.

Багато було гірких втрат. Але перемог — незмірно більше, і вони рухали війну назад, на захід.

Ворога вибили з Таманського півострова. Повною перемогою радянських військ закінчилась битва як на землі, так і в повітрі. Двадцять разів салютувала на честь переможців Москва. Підрозділи, які особливо відзначилися в боях, були удостоєні спеціальних найменувань. Жіночий 588-й авіапункт дістав звання 46-го Таманського Гвардійського. За Тамань перші свої ордени одержали інженер полку Софія Озеркова —

Вітчизняної війни II ступеня і штурман Галина Беспалова — Бойового Червоного Прапора. Штурман Євгенія Сухорукова орденом Вітчизняної війни 1 ступеня нагороджена посмертно.

А полк уже вступив у бойові дії за визволення Криму. Як і завжди, екіпажі завдавали бомбових ударів по живій силі, обороні й техніці противника. Але з'явилась і нова робота — допомога з повітря десантові, що закріпився на «вогненній землі» — Ельтигені. Тут став у пригоді досвід, набутий під Новоросійськом, коли літали на Малу землю, коли серед кращих екіпажів бомбила Беспалова ворога на Мисхако. Разом з іншими літала вона через море й скидала на Ельтиген боеприпаси, харчі, листи. Приглушивши мотор, гукали з неба дзвінкими дівочими голосами:

— Тримайтесь, братці!

Один з мужніх десантників Ельтигена розповідав згодом:

— У нас хлопці між собою так говорили: ми, мовляв, хоч на Малій, а все ж на землі, де відчуваєш лікоть товариша, де від обстрілу можна за горбочком сховатися, у траншею залізи. А вона, бідолашна, висить у небі перед очима в усіх. Хто тільки не хоче, в неї не стріляє. А куди їй податись?..

Після боїв за визволення Феодосії на бойовому прапорі полку з'явився орден Червоного Прапора.

В травні 1944 року полк майора Бершанської тимчасово передали 2-й Гвардійській Червонопрапорній авіадивізії. І тут, у комдива генерала Кузнецова несподівано-неждано зустрілись на нараді давні товаришки майор Бершанська і командир ескадрильї 60-го Гвардійського Сталінградського нічних бомбардувальників авіаполку капітан Столярова. Це вона піс-

ля поранення одержала тут ескадрилью. Недовірливо зустріли нового командира льотчики-чоловіки. Але найкраща перевірка — бій. Саме там видно, чого людина насправді вартя.

Вони разом, масованими бомбовими ударами, били ворога на мисі Херсонес, чоловіча ескадрилья під командуванням Лідії Столярової і дівчата полку Бершанської. Попереду, головним, ішов літак Євдокії Бершанської. Вони, беззбройні, не збивали літаків противника в повітрі. Влучними своїми бомбами вони нищили їх на землі, на аеродромах.

Багато літали на Севастополь. Приречений фашистський звір огризався люто й оскаженіло. Але дівчата виконали своє бойове завдання: розбомбили передану їм труднодоступну, добре захищену ціль, яка ніяк не давалась льотчикам. Літали доти, поки не роздушили ворога. Нові ордени — Червоної Зірки — одержали за Крим старший лейтенант Озеркова і лейтенант Беспалова.

Столярова потім літала на Одещині. Біля придунайського міста Рені поклала вона в голубий (піонери на фронт прислали) кісет жменю рідної землі. Далі земля була чужа.

А 46-й Гвардійський Таманський полк перекинули в Білорусію. Інженерам, технікам, механікам, озброювачам — роботи-роботи: замість двох ескадрилій тепер чотири, часті вильоти з «підскоку» — аеродрому, що розташований поблизу передньої лінії фронту. З новим поповненням прийшли дівчата бойові. В екіпажі з льотчицею Женею Поповою почала літати штурман Ліда Лаврентьева. Ветерани пам'ятали її ще з Волги. Туди вона прибула просто з фронту, де в перші три місяці була операційною сестрою. Від пораненого льотчика довідалась, що Раскова формує жі-

ночу авіачастину, а у військовому квитку в неї стояло: «Пілот запасу».

Росла вона відчайдушно-сміливим дівчачам. 1932-й рік. Голова Сарайкомарського піонерського загону Ліда Лаврентьева приймає Золоту грамоту ВЦВК. Загін дістав її за допомогу прикордонникам у боротьбі з басмачами Ібрагім-Бека. Піонери підносили бійцям пагрони, перев'язували поранених, були провідниками.

В 1938 році Лаврентьева скінчила Сталінабадський аероклуб.

— Скільки ж тобі років? — спитали, коли виписували документ.

— П'ятнадцять.

У шістнадцять вона стала льотчиком-інструктором аероклубу.

До таманців Лаврентьева прийшла досвідченим фронтовим штурманом. Спершу вона попала в полк пікіруючих бомбардувальників, а потім близько двох сотень бойових вильотів зробила на «По-2» в складі чоловічого 97-го гвардійського полку. Ходила бомбити на Курську дугу, на Білгород, у Крим. Ізюм-

Л. І. Лаврентьева

Барвенковська операція, Харків... Прийшла вона з орденами і з одним пораненням. Та ще з вимушеною посадкою.

Старенька припала їм машина. Але вони літали й намагалися не відстати від інших. Прилетять, було, з бомбардування, технік гукає:

— Зарулюй!

А вони: мерщій почеплять бомби і — полетіли.

В ніч з 20 на 21 грудня поблизу Остроленки в Польщі 46-й Гвардійський полк зробив рекордну кількість бойових вильотів — у середньому 16 на літак. Ось що напише про це через двадцять років льотчиця Таманського полку Герой Радянського Союзу Раїса Аронова:

«Шістнадцять зльотів з бомбами, шістнадцять посадок, шістнадцять кіл над стріляючими дулами ворожих зеніток і кулеметів. Тридцять два перельоти над лінією фронту. Нелегка арифметика. Навіть для довгої зимової ночі. Не пам'ятаю вже, що і як ми бомбили. Одначе й зараз пам'ятаю, яка пекельна втома скувала все тіло на ранок. Насилу вилізла з кабіни. Ноги, руки, плечі не мої, чужі, дерев'яні. Навіть сон не освіжив. Голова гула дзвоном, і було таке відчуття, ніби весь час ідеш по колу.»¹

Тієї пам'ятної ночі від смерку до світання екіпаж Попової-Лаврентьевої зробив чотирнадцять бойових вильотів. Чотирнадцять за ніч... А небагато ж хто знав, що літала Ліда Лаврентьева під розписку: «Як щось станеться — нікого не звинувачувати». Її списали з авіації через серце, але серце льотчиці не прими-

¹ Р. Аронова. «Ночные ведьмы». Журнал «Октябрь», 1966 р., № 3, стор. 177.

рилося з цим. Вона літала. Над Білорусією, Польщею, Німеччиною.

У святковий Міжнародний жіночий день 8 Березня 1945 року маршал Радянського Союзу К. К. Рокоссовський вручив ордени й медалі більш як сімдесятьом льотчицям, штурманам, технікам і механікам жіночого авіаполку.

Радісною несподіванкою було вручення комсомольській організації полку грамоти ЦК ВЛКСМ. Комсорг полку Саша Хорошилова, яка стала на той час штурманом, одержуючи грамоту, запевнила командуючого фронтом, що комсомолки зуміють виправдати високу нагороду.

Маршал спитав, чи не має комсомольська організація якихось прохань, а потім усміхнувся:

— А може, особисто вам чогось треба?

Тут Хорошилова зважилась і випалила:

— До мене сьогодні в гості приїхав мій друг, а його не пускають у зал... Це капітан танкових військ Архангельський.

— Це легко виправити,— сказав Рокоссовський.

І не встигла Саша оглянутись, як до залу зайшов Архангельський, до краю збентежений урочистою обстановкою. Командуючий запросив його зайняти місце за святковим столом поруч з Хорошиловою. Це всім припало до душі.

Далі маршал мовив:

— Я чув легенди про ваш полк, про вашу несхитність і мужність. Кажуть, ви не хочете приймати до свого полку чоловіків? Що ж, правильно. Ви й самі дійдете до Берліна. Випиймо ж за ваш дівочий полк!

Другого дня знову почалась бойова праця.

На початку травня 1945 року штурман Лаврентьева поверталася з чергового — 560-го за війну — бойо-

вого вильоту на Свінемюнде, що на березі Балтійського моря. 639-й виліт робила тієї ночі кавалер трьох орденів гвардії лейтенант Галина Беспалова. Аеродром вразив льотчиць незвичним своїм виглядом: злітають різноколірні ракети, на всю силу світить посадковий прожектор.

Вони ще раз облетіли аеродром, не зважаючи іти на посадку, не знаючи, що про все це й думати. І на-решті зрозуміли льотчиці — перемога! Пе-ре-мо-га!

23672 бойових вильоти зробили екіпажі полку за війну. Успіх кожного з них забезпечений безвідмовною роботою матеріальної частини, дбайливо підготовленою до бою невтомними трудівниками — техніками і механіками під керівництвом старшого інженера капітана авіаційно-технічної служби Софії Іванівни Озеркової. Недарма на кінець війни її груди прикрашало вже п'ять бойових орденів.

— Наш полк виконав поставлене перед ним завдання,— говорила підполковник Бершанська на останніх полкових партійних зборах у жовтні 1945 року.— Він довів, що радянська жінка в грізний для Батьківщини час може мужньо, самовіддано й несхитно зі зброєю в руках боронити свою улюблену Вітчизну!

Їм завдячують пілоти своїми перемогами

Авіаційний механік гвардії старшина Валентина Жбанкова зустріла День Перемоги на кордоні зі Східною Пруссією. На її рахунку не було збитих ворожих літаків, знищеної живої сили й техніки противника. Але без неї і таких, як вона,— техніків, механіків, мотористів не злетів би з землі, щоб бити ворога, жоден літак.

Дочка залізничника Валентина Жбанкова народилась і виросла в Одесі. У шкільні її роки всі захоплювались авіацією — це був час чудових польотів Чкалова, Громова, Осипенко, Раскової. Вона стала студенткою Московського авіаційного інституту. Ледве скінчила другий курс, як вибухнула війна. Влітку десь між Брянськом і Смоленськом копали студенти окопи, протитанкові рови, зводили оборонні споруди. А восени, коли повернулися до інституту, ворог уже подолав ці споруди й загрожував Москві. Страху не було — була тривога й прагнення як швидше включитись до боротьби з фашистами.

В. А. Жбанкова

Третьокурсницю факультету спецобладнання Валентину Жбанкову послали в механіки. Вона вивчала «Як» і дістала призначення в 586-й винищувальний полк. Там потоваришували з Женею Майстровою, землячкою-одеситкою зі Слобідки. Женья була льотчицею, вже воювала, мала серйозне поранення. Але з авіації не пішла, залишилась штурманом у резервній ланці. Солдатська доля незабаром розлучила їх.

Жбанкову, доброго знавця електроустаткування і приладів, перевели в 587-й полк пікіруючих бомбардувальників «Пе-2» — нових і складних на той час машин. Посада — механік спецобладнання другої ескадрильї. Весь бойовий шлях полку — це її бойовий шлях.

Пікірувальників кидали скрізь, де потрібен був по-снайперському точний і потужний бомбовий удар.

Киржач у Підмосков'ї, Саратов.

Сталінград. Бомбардування позицій німців у районі тракторного заводу.

Кубань. Дії на «Голубій лінії». Тут зішлися бойові шляхи 46-го Гвардійського і 587-го жіночих авіаполків. Вони разом били по укріпленнях ворога в районі станиць Кримська й Київська. Вдень «Пе-2», вночі — «По-2».

Орловсько-Курська битва. Забезпечення введення в прорив танкової групи.

Смоленськ. Десь тут були ті укріплення, зведені влітку 1941-го. Восени 1943-го пікіруючі бомбардувальники били по них, тепер ворожих, нещадно... Гвардійське звання і гвардійський прапор.

Єльня, Орша, Вітебськ, Борисов. Розгром потужних вузлів опору.

У Білорусії пікірувальники часто виходили на зміну французьким льотчикам винищувального полку «Нормандія — Неман». Не раз у скрутну хвилину «пешки» приземлялись у французів, і сповнені подиву галантні нормандці приймали з пошаною льотчиць.

Кілька років тому два французи, згадуючи роки війни, залишили в Москві такі записи:

«Нас обняв не лише подив, а й захват, коли ми довідались, що радянські жінки беруть участь у повітряних

боях на всіх фронтах. Ми бачили їх у бою, і нам нічого не залишається, як схилитись перед ними.

Колишній пілот «Нормандії—Неман», який мав 15 перемог, полковник Леон Кюффо».

«Я по-братерському вітаю моїх бойових друзів, молодих радянських жінок-льотчиць, які не поступались перед чоловіками мужністю в боях проти нашого спільного ворога.

Герой СРСР Андре Жак»¹.

Потім — Прибалтика. І, нарешті, — Східна Пруссія. Удари по землі ворога. Смерть за смерть, кров за кров.

Рік за роком — зима, весна, літо, осінь. Палючий мороз, снігові крутовії. Нестерпний сквар. Курява й грязюка, бездоріжжя. А літак треба готувати до чергового вильоту. Якщо льотчиці і штурмани могли перепочити після бойової роботи, то для дівчат, що працювали на аеродромі, і цей час був сповнений турбот. Нерідко вони днями й ночами, бувало, й під бомбами не відходили від літаків. Завдяки їхній праці, льотчики могли впевнено йти у повітря, воювати і перемагати.

...Мабуть, тільки авіамеханік, авіатехнік знає всю міру коротенького слова: «чекати». Екіпаж там, у бою, його хвилини швидкоплинні. Авіамеханік чекає. На старті, на стоянці. Серед десятків машин у далекій точці над горизонтом, за гуркотом мотора він пізнає свій літак. І безпомилково кинеться назустріч.

¹ «В небе фронтовом». Збірка спогадів радянських льотчиць — учасниць Великої Вітчизняної війни. Вид. «Молода гвардія», 1962 р., стор. 118—119.

Літак готують до вильоту

— Мій!

Один бойовий виліт — одне чекання. П'ять вильотів — п'ять чекань. Болісних, тяжких, не один раз — безнадійних. З коротким, замість похоронних, словом:

— Збили...

Так авіамеханік Жбанкова попросилася з кількома льотчицями і штурманами. Зі своїми екіпажами, зі своїми машинами. В уламках літака випускниця Саратовського університету Гані Язовської і Лени

Пономарьової знайшли вишиті веселими горошками хусточки. Білі-білісінькі, старанно випрасувані хусточки. І більше нічого.

На якусь мить розгубленість: куди тепер поспішати, що тепер робити? Але тут хтось із подруг:

— Валюшо, допоможи заправити.

Шланг в руки, і на крило. Тугим струменем б'є бензин у бак. Якщо й скотилася сльоза, ніхто на вітрі її не помітив...

«Ім, скромним трудівницям,— пише Герой Радянського Союзу льотчиця Марина Чечнева,— багато в чому завдячували пілоти в своїх бойових успіхах»¹.

¹ М. Чечнева. «Боевые подружки мои». Вид. ДТСААФ. М., 1967 р., стор. 115.

За війну Валентина Жбанкова забезпечила більш як 500 бойових вильотів своїх «Пе-2». Більш як п'ятсот разів ведені льотчицями літаки несли до цілі й скидали на неї смертоносний свій вантаж. Близько півмільйона кілограмів бомб.

І ось 9 травня 1945 року. Кращі льотчики, штурмани, техніки, механіки прилетіли в Москву для участі в параді Перемоги. На одному аеродромі знову зустрілись бойові подружки з жіночих авіаційних полків. Три з половиною роки тому вони були суто цивільними людьми. Зараз це з величезним досвідом воїни, які в боях за Батьківщину пролили кров і заслужили зірки Героїв, ордени, медалі. На грудях авіаційного механіка гвардії старшини Валентини Жбанкової сяяли орден Червоної Зірки, медалі «За бойові заслуги», «За взяття Кенігсберга», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.».

День пам'яті

Аеродромна тиша особливо лунка на світанні. Ось десь брязнуло металом, прошелестіли кроки. І вже команда:

— Від гвинта!

Техніки прогнали мотор на малих обертах. На форсажі дедалі дужчий гуркіт зметнувся до зарожевілого обрію, злетів у сіре досвітнє небо й несподівано впав на злітну смугу.

До салону рейсового «Лі-2» зайшов льотчик. Своє повідомлення пасажирам про маршрут, час і висоту польоту, про температуру в літаку і за бортом він закінчив словами:

З. Ф. Соломатіна

— Командир корабля Герой Соціалістичної Праці Зинаїда Федорівна Соломатіна.

Спокійна, зосереджена жінка зайняла місце за штурвалом. Звичне вирулювання, прискорений пробір на зльоті...

Сіре небо злилося з морем — за пружечком берега мов бездонна порожнеча. Праворуч, трохи нижче по курсу повисла червона рисочка. Ближчає, яскравішає, круглішає і — спалахнуло над обрієм сонце. Як вибух.

...Два винищувачі на великій висоті переслідували фашистський бомбардувальник. Той огризався кулеметними чергами — один з атакуючих різко пішов вниз.

— Йду на вимушену! — почула молодший лейтенант Соломатіна голос своєї ведучої лейтенанта Маші Кузнецової. Здригнулося серце, але обов'язок війна наказував: «Добий ворога!» І Зина Соломатіна кинула свою машину в нову атаку. Киснева маска заважала цілитися, сковувала рухи. Забувши про висоту, смикнула з обличчя маску й припала до прицілу. Трішечки праворуч, трішечки до себе, ще трішечки...

Єсть! Викреслюючи густий димний слід, бомбардувальник пірнув у круте піке.

Поки гналась за ворогом, поки ловила його в приціл, відчувала, як темна пелена заступає світ, як нудота підкочується до горла, а потім — непам'ять. Отямила — горизонт шалено крутиться, літак штопорить і катастрофічно втрачає висоту. На висотомірі — сімсот метрів. Але вийти зі штопору вдалося. Заклала лівий віраж, пильно оглянула землю. Он Кузнецова коло літака махає шлемофоном. Похитала крилами: «Жди, Машенько, йду по допомогу!» Далі яскраво палав підірваний на власних бомбах «юнкерс»...

Міцне здоров'я, тренувана воля й прекрасна техніка пілотування не раз виручали Зинаїду Соломатіну в повітряних боях.

Зараз здоров'я вже, звісна річ, не те, але ще літаємо... А сонце все вище, мирне лагідне сонце. Погляд машинально перебіг по приладах: усе нормально. Внизу яскравий сплеск світла — це сонце купається в тихих блакитних хвилях моря.

...Була Волга в 1942-му пасмурна й похмура. Вона здавалась сталевною, до краю напнутою струною. Її дзвін ніби ще тепер вчувається. Бринить... Волга, Дон, Воронеж, Дніпро, Буг, Дністер і Дунай. Супроводжування особливо важливих літаків. Прикриття від фашистських нальотів промислових центрів і залізничних вузлів. Польоти з-під Києва на штурмування військ противника в районі Корсунь-Шевченківського. Котовськ, земля Одещини, що стала вже рідною. Баражування над переправами через Дунай. Нарешті — Відень.

96 бойових вильотів на вірному «Яку» в складі 586-го винищувального жіночого полку. Кожен вдалий виліт — перемога, цеглинка, з яких складено ту

велику Перемогу в 1945-му. Згадаймо ж і вішануймо пам'ять тих, хто загинув за неї...

...Крізь спогади проривається гуркіт мотора. Прислухалась — норма.

Авіація стала життям — майже двадцять вісім років льотної служби. Понад чверть століття. Позаду більш як два з половиною мільйони кілометрів. П'ятдесят сім витків навколо земної кулі. Недалеко й до шістдесяти.

Що це там блимнуло внизу ліворуч? Усміхнулась: санітарний літак. Квапиться кудись... Так і вони, бувало, поспішали, командир ланки санітарної авіації Лідія Столярова і пілот Соломатіна.

Возили хворих, доставляли кров і медикаменти. Столярова попрацювала і в сільському господарстві — на Одещині удобрювала поля, повертаючи врожайну силу знівеченій війною землі. Колишній пілот бомбардувальника Столярова і колишній льотчик-винищувач Соломатіна, змагаючись, водили повітряними трасами Цивільного повітряного флоту мирні двомоторні кораблі. Добре літали. Та от у шістдесятому пішла з льотної роботи через серце комеск, гвардії майор у відставці Лідія Олексіївна Столярова. Але залишилася в авіації. Як і вона, в Одеському аеропорту працюють колишні льотчиці Валентина Костянтинівна Рубцова, Ольга Дорофіївна Лисицина, Марія Павлівна Хритошина.

Еге ж, роки... Але ще тримаємося, ще політаємо... До посадки ще нескоро...

Раптом Соломатіна зауважує, що голова її описує ритмічні рухи від плеча до плеча. Усміхається — так веде огляд у бойовому польоті льотчик-винищувач: вліво — вниз, вперед — угору, вправо — вниз. І назад. Безперервно, як маятник. «Чим більше крутиш

головою, тим довше проживеш» — говорили, бувало, на війні. Двадцять з лишком років тому. А ніби вчора.

Рівно працює мотор. Сонце лагідно пригріло праву щоку. Тепле мирне сонце...

Бойове братерство не вмирає

Десятиріччям, що минули після війни, непідвладним виявилось бойове братерство. Розійшлись у різні боки шляхи бойових подруг, обсіли їх повсякденні клопоти, але не забулась фронтова дружба. Вони часто зустрічаються, а в скрутну хвилину без вагань поспішають одна одній на допомогу. Як і в ті далекі роки.

Валентина Антонівна Жбанкова-Трофимова вже давно скінчила Московський авіаційний інститут. Працює зараз в авіації, в Одесі, разом з Галиною Артемівною Беспаловою.

З минулого, 1968-го року, одеситкою стала колишня комсорг 46-го гвардійського полку Саша Хорошилова. Тільки тепер вона не озброювач Хорошилова, а доктор економічних наук, професор кафедри історії КПРС і політекономії Одеського вищого інженерно-морського училища Олександра Володимирівна Архангельська. В цьому ж училищі викладає і її чоловік — колишній капітан танкових військ.

На одинадцятій станції Великого Фонтану живе тепер Лідія Іларіонівна Лаврентьева.

Мати трьох дітей, Софія Іванівна Озеркова — активний громадський працівник. Колишні однополчани, буваючи в неї в гостях, дивуються: як це дев'ятирічний Олежко наслідуюється не послухати її, самої

Софії Іванівни, якої побоювались не лише механіки й техніки, а й льотчиці та штурмани. Виходить, непроста штука — материнська посада.

Колишні льотчиці-таманці не забувають матір своєї однополчанки Жені Сухорукової — Валентину Михайлівну Сеньковську. У свято до Валентини Михайлівни приходять і Озеркова, і Беспалова. Посидіти, спом'янути...

Щосвята до квартири № 8 по вулиці Островидова, 35 приносить листоноша вітальну телеграму від школярів села Молдаванське Кримського району Краснодарського краю. Це вони, червоні слідопити, розшукавши та розпитавши очевидців, з усією точністю разом з колишнім командиром полку Євдокією Давидівною Бершанською встановили місце, де між одинадцятою і дванадцятою годиною ночі 31 липня 1943 року впав і підірвався на бомбах літак гвардії сержанта Соні Рогової і гвардії лейтенанта Жені Сухорукової. Тут піднявся в кубанське небо обеліск... Це вони, піонери 6 «а» класу Молдаванської школи борються за право зватися загоном імені відважної одеситки Євгенії Сухорукової. Вони хочуть знати все про героїню. І пише мати їй в село Молдаванське, і розповідає малим слідопитам про свою дочку.

В Одесі, на вулиці Мечникова, стояла колись сьома школа. Женя скінчила сім класів і пішла до фабзавучу при заводі імені Жовтневої революції. Стала стругальницею. Скрізь вона, непосидюща, управлялася: працювала, вчилася у вечірній школі, а понад те ходила в аероклуб. Не просто ходила — за спеціальними комсомольськими путівками найкращих туди приймали. Разом з Люсею Губко і Шурою Бабич стали вони першими парашутистками в Одесі. Потім вона освоїла планер, а далі стала й пілотом...

Чи пам'ятають ветерани заводу імені Жовтневої революції ті роки, коли їхню комсомольську організацію очолювала Женя Сухорукова? Пам'ятають, мабуть, — не дарма ж одеський комсомол посилав її на II і на III з'їзди ЛКСМУ.

До роботи вона була завзята — тільки деякі ударниці праці удостоїлись честі представляти Одесу на Всеукраїнському зльоті жіночої молоді в 1935 році.

І завжди, в усьому була вона попереду. На фронт теж пішла добровільно... І тепер гуркіт літака — як похоронний марш...

«І зараз, через стільки років після її загибелі, я पिшаюсь її життям і безстрашною смертю в ім'я життя. В ім'я вас, діти».

І ще пише мати, що не вмирає бойове братерство... Безсмертна пам'ять бойових років. Незабутні вони для ветеранів, знає про них молоде покоління, романтичним їх ароматом дихає піонерська поросьть.

Якось колишні однополчанки виступали в одній

Е. К. Сухорукова

підшефній школі Київського району Одеси. Коли вчитель сказав учням, що перед ними льотчиці військової авіації, піонери й жовтєнята з запалом заплодували. Тихо, в німому захваті сиділо на першій лаві худе дівча. Жовтєня. Під кінець зустрічі зважилося, підійшло до Столярової:

— Що треба, щоб стати льотчицею?

— Добре їсти,— сказала Столярова і раптом засміялася: — І мити ноги...

Далеко, далеко, видно, в аеропорту зародився потужний гуркіт реактивного літака. Звук потоншав — льотчик повів машину на зліт. Ось він відірвав її від бетонної смуги — вона круто знялась у голубу височінь, до гарячого сонця.

Все выше и выше, и выше
Стремим мы полет наших птиц.
И в каждом пропеллере дышит
Спокойствие наших границ.

Гарні пісні не йдуть у запас.

УСІМ СМЕРТЯМ НАПЕРЕКІР

санаторії «Аркадія» лікуються важко хворі люди. Ходять деякі — мов у воду опущені: ніщо їм не миле на білому світі. Таких вона помічає одразу. Ніби ненароком запросить до себе, заведе розмову.

Ось вона відкладає щойно одержані конверти. Обережно розгладжує невеличку газетну сторінку.

— Це я — бачите, дівчата? — сфотографована. А це моя могила і пам'ятник на ній.

— Як же це: ваша могила? пам'ятник?

— Та так... Було це під Сталінградом, і була я тоді командиром кулеметної роти.

— Ну, а до Сталінграда що було?

— До Сталінграда?.. Як по порядку — то по порядку...

Ці розповіді триватимуть не один день і не один вечір. Мине строк перебування в санаторії, зайдуть перед від'їздом до сестри-хазяйки дівчата і скажуть їй:

— Ви повернули нам, Ганно Олексіївно, віру й надію. Велике вам спасибі. Від щирого серця.

Вона замислено проведе їх поглядом, молодих і струнких, посміхнеться. «Ач, як змінилась хода» — і побажає щасливої дороги. А вони поїдуть додому, в різні кінці неосяжної країни нашої, і скрізь розповідатимуть про прекрасну людину, про Ганну Олексіївну Рибаченко, яка пройшла через усю війну і перемогла смерть...

Першого свого німця боєць винищувального бата-

Г. О. Рибаченко

то людині? Як? У свої дев'ятнадцять дівчачих років...

А зі своєю смертю Ганна зустрілася першого ж дня війни в Північній Буковині, куди послали її після Одеського педучилища та року вчителювання в селі під Одесою. Вона була вчителькою і старшою піонервожатою в містечку Глибокому. Добра і любові до людей навчала вона дітлахів. Потім обрали її секретарем райкому комсомолу. Нелегка то була праця — люди щойно з-під боярського румунського владарювання. І психологія, і поняття, і звички не ті. А якось

льйону Ганна Рибаченко вбила 22 грудня 1941 року — в день, коли їй минуло рівно дев'ятнадцять років. Група лижників поверталася вночі з бойового рейду в тил противника. Ганна трохи відстала — лижа вломилася, а товариші пішли вперед. Раптом із-за копиці, що темніла ліворуч, злетіла ракета, за нею — друга. Хто там? Обережно підійшла до копиці, визирнула: стоїть на колінах німець, щось гукає в телефон. Вогонь! Як же вчинити смерть йому, ніби ж

ладнала з ними. Тяглись дівчата й хлопці до нашого, радянського, до комсомолки Анки.

Вечері 21-го комсомольські активісти поїхали на прикордонну заставу — домовитися, як краще відсвяткувати роковини возз'єднання тутешніх земель з Радянською Україною. На світанку 22 червня вони вступили в бій. Разом з прикордонниками стояли на найпершому в цій війні рубежі. О дванадцятій дня осколками сипонуло Ганні в обличчя.

Евакуйовані з Чернівців принесли матері в Одесу жахливу звістку. Але рано ще її ховати. Одужала.

...Довшої та тяжчої дороги, ніж тієї, що пролягла на схід, мабуть, і бути не могло. Від західного кордону і аж сюди, під Чугуїв, за Північний Донець, все у відступі... Скільки отих довгих верст та гіркого диму та осудливих і тужливих поглядів. Скількох молодих і гарних розкидала по вибалках смерть!.. Смерть!?

Звела Ганна карабін — і прикладом фашиста по голові. Вже потім, коли оговталась трохи, зауважила, що зв'язківець був у навушниках. Через те нічого й не чув. А якби на голові в нього була каска?.. Чорна трубка на білім снігу щось тривожно кричала чужою мовою...

Документи вбитого гітлерівця Рибаченко здала в штаб. Її, ще дівча, поздоровляли з перемогою. З першою її перемогою і бажали, щоб була не останньою. І знов за боєм гримів бій...

Ганна написала заяву: «Прошу прийняти в партію більшовиків, зобов'язуюсь...» Вона зарекомендувала себе сміливим і кмітливим солдатом. Навесні 1942 року її послали на курси молодших лейтенантів у Воронезь.

...Прецікава штука — людська пам'ять. Серед квітучого саду, наприклад, зафіксує вона не сам сад, а

суху чорну гілляку. Серед гуркоту лютих боїв, крові і смерті зберегла несподіване в своїй оголеності та беззахисності яблуневе деревце. Воно, це деревце, саме-самісіньке стояло в низовині між Доном і станицею під кулями з обох боків. Ніби кликало до себе, і з цим покликом Ганні було по дорозі.

Зовсім ще недавно, у Воронежі, всі звали її Анкою-кулеметницею, бо стріляла вона так само влучно, як чапаївська Анка. На відмінно скінчивши курси, лейтенант Рибаченко одержала кулеметну роту 304 стрілецької дивізії і мала наказ підтримувати наступ на станицю Клетську, щоб захопити плацдарм на узбережжі Дону. Це була одна з ділянок великої Ста-лінградської битви, і звідси почались дії, метою яких було відтягти сили ворога, а далі й оточити його.

У жовтні Дон свинцево-сердитий, не тихий Дон. Під вогнем ворога форсували його кулеметники. А попереду — пам'ятаєте в «Чапаєві»? — «А попереду командир на баскому коні...» Попереду була лейтенант Рибаченко. По-пластунському, перебіжками — від одного рубежа до другого. Першим номером з кулеметом (люди в роті молоді, необстріляні, та ніби й звичніше так — сама командиром без року тиждень). Добре працюють «максими». Падають вороги брудно-зеленими клубками на засніжене поле. Так їх, хлопці! Широко розгорнулась рота, креше іскри із закам'янілої землі. Іскри — смерть. Німецький снайпер збив з голови пілотку — гаразд, що не голову.

Яблунька! Кремезним приземкуватим своїм тілом прикрила вона кулеметницю, в себе приймала призначені їй кулі. Прийняла на себе і той страшний удар...

Коли санітари волоком тягли Рибаченко в тил, похапцем забинтувавши розбиту осколками ногу, Ган-

на ще раз побачила яблуньку — в закіптюженому небі жахливою раною рожевіла верхівка деревця, яке захистило її. Ех, яблунечко!..

За вмiле виконання бойового завдання і особистий героїзм при форсуванні Дону й захопленні плацдарму лейтенанта Рибаченко представили до ордену Червоної Зірки. Але між представленням до ордену та його одержанням на неї чекало найстрашніше випробування, яке тільки може трапитись на війні...

На фронті кожен рік зараховувався за три, кожен день — теж за три. Ніхто б не взявся вранці сказати, що буде з ним увечері, навіть через годину. Весь тягар передової саме в ній, оцій непередбаченості майбутнього.

Оточення тристатисячної армії гітлерівців у районі Сталінграда закінчувалось. Відчуваючи свою приреченість, фашисти огризалися на відчай душі. Люті бої розпалились під станицею Обливська, де між Доном і Чиром зосередили гітлерівці ударний кулак, щоб деблокувати оточених у Сталінграді. Тут ворог був з трьох боків: ліворуч — намагалися вирватись оточені, попереду і праворуч — насадили ті, що поспішали на виручку оточеним¹.

З нічного (з 8 на 9 грудня 1942 року) бою вийшов лише один з десяти гвардійців 40-ї стрілецької дивізії, що піднялись в атаку. Один з десяти!.. У прорив під хутором Фроловським було кинуте резервний батальйон, до складу якого входила й рота Рибаченко, яка щойно повернулася з госпіталю.

Вночі з кулеметами і протитанковими рушницями непомітно підповзли до окопів противника і залягли,

¹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза». Військвидав, М., 1964 р. Т. III, стор. 42.

приготувавшись до атаки. Вже сіріти почало, коли з КП злетіла зелена ракета — сигнал «відійти». Відійти?! Поле, як долоня, — переб'ють. До Рибаченко зібрались комуністи: що робити, командир?

А німці вже побачили атакуючих, почали стріляти.

— За Батьківщину, товариші! Вперед! — Іншого виходу не було.

— Ур-ра! — підхопили. Кидок, лютий двобій в окопах ворога. А потім кинджальний вогонь з двох непомічених розвідниками дзотів, контратаки з усіх боків, нальоти «мессерів». Гинули гвардійці, але не дарма віддавали своє життя — близько сотні гітлерівців знищили. І ось в окопі всього двоє живих — вона і політрук Трояков. Їх закидають гранатами. Подерто й закопано документи. Останній патрон, залишений для себе, теж дістався ворогові. Вони зійшли на бруствер і приготувалися вмерти.

Після визволення Фроловського й Обливської воїни ховали своїх товаришів-гвардійців. У списку тих, що віддали своє життя за Батьківщину, з'явилося: «Командир кулеметної роти Ганна Рибаченко». Матері в далеку Одесу, яка чекала визволення, пішла похоронна.

Але їх не вбили. Гітлерівський генерал, який командував тут, дуже любив пропагандистські ефекти. Йому так кортіло, щоб полонена «фрау офіцір» визнала: в Росії вже не залишилось чоловіків, і Совети поставили під рушницю жінок. Жінок, покликання яких народжувати і виховувати дітей.

Дебелий жандарм, який чимсь нагадував їй того, найпершого, німця, назвався розв'язати язик полоненій. Намотував довгі Ганнині коси на кулак і товк її головою об стіну:

— Айн, цвай, драй...

На десятому ударі вона непритомніла. Опам'ятавшись, твердила своє:

— Я сама попросилася в армію. Сама! Бити вас, гадів!

І страшенно прикро й боляче було їй думати, що доводиться кінчати життя, коли саме розпочався розгром ворога під Сталінградом, коли, нарешті, погна-ли фашистську навалоч на захід. А так мріялося до-жити до перемоги...

Побиту й закривавлену, кинули її в машину і по-вели на Білу Калитву в табір військовополонених. Там вона надивилась усякого: як вбивали задля за-бави, цілячись тільки в око, як живих закопували в землю і палили в бараках. У день свого двадцятиріч-ця побачила шибеницю, яка призначалася їй і від якої її та багатьох порятував несподіваний прорив наших у районі станиці Тацінської.¹ Врятував від шибениці, але не від поневірянь.

Полонених, босих і змучених, гнали гітлерівці на захід по заледенілих дорогах. Ослаблих вби-вали...

На хуторі Грушівка хороші радянські люди Марія Гаврилівна Сальникова і її брат Федір Гаврилович Закотнов допомогли Рибаченко втекти і переховали до приходу наших.

Вона все знесла й вистояла, не заплямувала честі радянського офіцера.

Орден Червоної Зірки вручив лейтенанту Рибачен-ко в Кремлі Михайло Іванович Калінін. Він потис її руку і побажав з такою самою мужністю й героїст-вом бити ворога до самої перемоги.

¹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.» Військвидав. М., 1964 р. Т. III, стор. 48—49.

Її призначили командиром окремої стрілецької роти Московської зони оборони. Вона рвалась на передову і подала рапорт: «Прошу послати на фронт...»

В Карпатах гвардії старший лейтенант Рибаченко командувала вже артилерійсько-кулеметним батальйоном укріпленого району. Берегла людей, дбала, щоб і баня була, щоб не голодні та не холодні були солдати. І в розвідку потай від начальства сама не раз ходила — командир напевне мусить знати, що там, у противника. Німим докором стояв перед очима той бій під Фроловським... Прийшло вміння керувати операціями, навчилася здобувати перемоги з найменшими втратами. Знайшла вона шлях і до підкорення перевалу на висоті 2010, де німці влаштували сильний заслон, що затримував просування наших військ. На підступах до перевалу перед цим великих втрат зазнав полк, який атакував його. Обхідним маневром, давно забутими пастушачими стежками, вивела вона за два дні свій батальйон у тил противникові. Несподіваним і сміливим ударом висоту було взято. Дорога перед військами відкрита. Лише один, літній уже молодший сержант, не вберігся в цій операції — скосила його ворожа куля.

А коли скінчився бій, пішла Рибаченко до їздового Кузнецова, старого солдата-земляка з Владіївки. Тільки йому, як батькові рідному, звірялась зі своїми дівочими слабостями та слізьми двадцятичотирирічний командир батальйону. Виплачеться, висловить, бувало, свій біль за людину, котра даремно рану дістала, за чоловіцьку неповагу до неї якогось самовпевненого хлюста, і знову затвердне. Крім старого Кузнецова, ніхто за війну ані сльозинки не побачив на її обличчі.

Г. О. Рибаченко з червоними слідопитами зі станиці
Розпопинської

З двома орденами (другий — Вітчизняної війни I ступеня дали їй за ту карпатську висоту), чотирма червоними та жовтими нашивками за поранення і контузії пішла старший лейтенант Рибаченко після війни на «гражданку».

...Синові в 1967-му рівно двадцять. Як матері тоді, під Обливською. Війни протягом цих двадцяти років не було. І все ж він герой, її син Володимир. І мужній борець.

У першому класі звалила його люта хвороба — ревмокардит. Оглянула професор і сказала, не залишаючи надії:

— Такі діти не живуть, мамашо.

Мати не повірила професорові. Мати пішла на бій

з недугою. На кожну атаку відповідала контратакою, малими своїми силами примудрялась валити лихого ворога.

Працювала, шиттям підробляла. Що мала чинити — кинув її чоловік, батько Володимира. І таке судила доля. Вчителювала, як до війни. Вчителювала дома. Цілих вісім років пролежав син у постелі і разом з матір'ю долав рубіж за рубезем: російська мова й географія, алгебра і геометрія, хімія, фізика... Вислухавши відповіді лежачого учня, екзаменатори рік за роком ставили в табелі йому високі оцінки. Не те що жаліли — він справді знав усе добре.

Потім вони з матір'ю вчилися ходити. Долаючи щодня по малесенькому крокові. Серце звикало до навантаження, гартувалося.

Мати переконливо заперечувала:

— Такі діти живуть, професоре.

Син скінчив музичне училище.

— Куди пошлють — туди поїду: на Північ? — на Північ, у Братськ? — у Братськ.

І з кожним роком хвороба відступає все далі й далі. Міцніше, мужніше Володимир. Ніби смерть уже зовсім була здолала хлопчину, а він піднявся, випростався, як... Як яблунька. Та яблунька над Доном під станицею Розпопинською, що тілом своїм заступила кулеметницю від смерті майже двадцять п'ять років тому.

Серед пожовклих фронтових фото Ганни Олексіївни Рибаченко є й не дуже давнє — з «її» яблуньки, червоні слідопити прислали. Заросла давня рана, піднялось над зрізаною вершиною нове віття. Навколо старої яблуні росте тепер великий сад. Навесні разом з нею білим цвітом убираються веселі й гомінкі молоді деревця. І заїжджій людині вихрясте серйозне ко-

заче обов'язково покаже яблуню, де билася з фашистами Анка-кулеметниця, на могилі якої біля станиці Обливської стоїть пам'ятник і яка живе зараз у новому будинку на вулиці Чапаївської дивізії в місті-герої Одесі.

Трохи не через чверть століття Ганна Олексіївна знову побувала в місцях своєї бойової юності. На двадцять перші роковини Перемоги запросили її до Обливської, піонери якої, переписавши з пам'ятника прізвище Рибаченко й почавши розшуки її родичів, несподівано знайшли героїню серед живих...

Вона була там найжаданішою гостею. Повернулась додому прояснілою й життєрадісною. Аж син помітив.

— Ми перемогли, мамо? — спитав. І сам собі відповів: — Усім смертям наперекір — перемогли!

Уверть століття відділяють нас від тих днів. Двадцять п'ять літ, осіней, зим і весен... Як це багато днів! Але кожен з тих днів назавше зостався в пам'яті. Як найважче випробування — для всієї країни, для кожної людини.

Два дужих сибіряки тягли її на плащ-палатці через пенькувату заболочену низовину. Щоп'ять хвилин з німецької сторони злітали освітлювальні ракети, і солдати як стій падали на землю, кладучи свою ношу, куди доведеться, — в траву, в грязюку, на пеньки. Тоді поранена подавала голос:

— Киньте. Не можу...

— Мовчи. Однаково не кинемо.

— Донесемо. — додавав другий солдат. — Он скільки нашого брата повиносила.

А навколо рвались ворожі снаряди, огидно вищали міни, сталевими кігтями дряпали землю. Невидющими від втрати крові очима вона впиалась у чорне небо і кликала смерті. Дикий біль шматував усе тіло.

Вони вставали, як тільки згасала ракета, і знову, до наступної, вперто місили багнюку. Люди платили їй за добро. А все, що робила тут, на війні, командир санітарного взводу Клава Побережець, було втіленням її вдячності людям. Людям, котрі зробили для неї в житті так багато хорошого.

...П'ять годочків їй було, коли залишилась без матері, десять — без батька. Дитячий будинок на Фонтані в Одесі, дитбудунок у Новоодінівці. Потім село Олександрівка на Кіровоградщині. Вони — патронажні діти, сироти, яких узяв на виховання колгосп. Колгосп носив ім'я Володимира Ілліча Леніна. Головою його був комуніст Іван Сидорович Войтюк. Чотири роки провчилася Клава в Олександрівській школі, і щотижня в її щоденнику в графі «підпис батьків» виводив своє прізвище Войтюк. Хвалив за п'ятірки, дбав, щоб зодягнуті були не гірше за людських дітей, та щоб попоїли досхочу. Войтюк першим поздоровив її зі вступом у комсомол:

— Рости гідною зміною більшовикам.

Після семирічки всім колгоспом виряджали Клаву до Одеської фельдшерсько-акушерської школи.

— Вчися, доню, гарно, — сказав на прощання Іван Сидорович. — Пам'ятай, що ти з колгоспу Леніна.

Влітку 1941-го Клава вже тримала випускні екзамени. Залишилося до диплому скласти лише інфекційні захворювання. І тут — війна.

К. А. Побережець

— Підемо на фронт, дівчата,— умовляла вона ровесниць.— А через місяць, як поб'ємо фашистів,— доздамо...

Екзамен на звання фельдшера добровольцеві Клавдії Побережець випало тримати на полі бою. Першого ж воєнного літа осколком поранило її в голову, але вона залишилась у строю. Старий військлікяр помітив затаєну рану:

— Так не можна. В госпіталь!

В госпіталі вона, допомагаючи лікарям і сестрам, доглядала солдатів з більш важкими пораненнями. Під час евакуації санпоїзд потрапив під бомби коло Дніпропетровська. Поранило вдруге. А в Омську, одужавши, потай від госпітального начальства, випросила дозвіл на відправлення на фронт.

Влітку 1942 року військфельдшер Клавдія Побережець у складі 75-ї добровольчої стрілецької бригади сибіряків-омичів брала вже участь у боях на Калінінському фронті. Ще через півроку гвардії лейтенант медичної служби Побережець командувала санітарним взводом.

Солдат, вбиваючи ворожого солдата, підриває сили противника. В цьому — його подвиг. Її подвиг був в іншому — рятуючи свого солдата, вона збільшувала могутність Радянської Армії.

В квітні 1943 року Клавдія Арефіївна стала комуністом. Вона з честю виправдала це високе звання. Через два місяці командир 65-ї гвардійської стрілецької дивізії полковник Виноградов вручив лейтенантові Побережець високу урядову нагороду. «За звершений подвиг». Під час однієї атаки гітлерівців вона підняла в контратаку бійців, що трохи подалися були під шквальним вогнем, і цим допомогла виконати бойове завдання. До орденської книжки суворий пол-

ковник, якого поза очі всі звали «дідом», приклав на згадку своє фото, написавши на ньому: «Кращій дочці частини в день вручення їй «Червоної Зірки».

Її поважали за скромність і веселу вдачу, за душевність і доброту до людей. Одержить солдат в окопі листа від дружини й зажуриться: живуть надголодь, нема в що дітям на зиму взутися.

— На, батьку, пошли додому,— скаже йому командир санвзводу і дасть кільканадцять червоних тридцятків. Їй бо самій однаково посилати нема кому.

— Спасибі, друже...

За подвиг, і теж не медичний, одержала вона й медаль «За відвагу». Того дня загинули її подруги, з якими Клавдія пішла на фронт з Омська. Багато того дня в бою під селом Цицино було в дівчат роботи. Ледве встигали виводити та виносити за лінію вогню поранених і дуже втомилися. «Кілька поранених залишилось на командному пункті батальйону. Сюди прибігла Клава і, поперед'язувавши, почала виносити поранених у видолонок. Коли востаннє повернулась на пункт уже без носилок, у бліндаж залетіла міна». ¹ Завмер біля телефону убитий зв'язківець, тільки волосся в нього на голові ворушилось, як живе. Од вітру... «Вибухом важко поранило капітана Степакова, мене і двох червоноармійців,—згадає П. А. Скіпін,—пощастило тільки Клаві... Вона кинулась перев'язувати нас». ²

Клавдія не зважала на небезпеку. Під обстрілом розшукала й усунула пошкодження на лінії. Зв'язок з командиром дивізії відновився.

¹ С. Куников. «Русские девушки». «Комсомольская правда» від 23 липня 1943 р., № 172.

² «Омичи в боях за Родину». Омське книжкове видавництво, 1963 р. Стор. 255.

— Товаришу сороковий, доповідає Побережець. Пряме попадання в КП. Всіх виведено з строю. Боеприпаси кінчаються. На горизонті ворожі танки. Просимо підмоги.

— Дякую за кмітливість і хоробрість! Слушайте...

Вона забезпечила координацію дій батальйону в цій дуже складній обстановці. Допомога наспіла вчасно.

В передишках між боями часто звучала гітара й пісня Клави Побережець. Вона з подругами, дівчатами-санітарками створила художню самодіяльність і організовувала в підрозділах концерти. Але дівчат більше не було... Самотній голос Клавдії звучав печально і суворо:

...За славных воинов, доблестных и смелых,
сложивших голову за Родину свою.

І гвардійці йшли в бій. Ішли на захід, виганяючи ненависних фашистів з рідної землі. Дійшли й до того бою, що мав координати: Смоленський напрямок, район Єльні.

Що то було — контратака, розвідка боєм, прорив фронту чи ще що — звідки командирові санвзводу про це знати? Бачила одне: на нічийній землі поліг мало не батальйон наших. Кричали поранені.

— Повзіть! — наказала Побережець вусатому, немолодому вже, санітарові — останньому, який ще цілим залишився в її взводі.

— Куди ж ти посилаєш мене, донечко? Німці ж ось поруч. Уб'ють. Сім'я в мене. Ти вже даруй...

За інструкцією, командирові санвзводу належало бути за вісімсот метрів від переднього краю. Але які тут інструкції! Вихопилась на бруствер — і перебіжками на нічийну. Перев'яже легко пораненого, покаже дорогу: «Сюди повзи», а сама до іншого. Тяжко-

Поранених — безтямних і безвладних — волоком до своїх окопів. І назад. Відчайдушно й сміливо, просто перед очима у ворога.

— Тьу, тьу-тьу,— дедалі частіше і ближче впинались у землю кулі. Тільки піднялася — зробити коротку перебіжку, як ніби струмом ударило по правій нозі. Перетягла закривавлене стегно і знову до діла. Вже десь після полудня натрапила на богатирської статури солдата. Як його двигнути? Підвелася трохи, щоб приладнати замість шини гвинтівку до розбитої ноги солдата. Підвелась і, зойкнувши, звалилась на бійця — розривною кулею зачепило. Затискувала рану, поки рука не затерпла. Потім в очах метелики заблмкали. Зрозуміла — спливає кров'ю. Як тільки застогне — фашисти б'ють з гранатометів і автоматів на звук. Зціпила зуби.

Смеркло. Приповзли два сибіряки й винесли її до своїх окопів. Потім дві години під обстрілом тягли її через пенькувату заболочену низовину. На твердій землі на них вже чекали.

Поранену поклали на візок, запряжений чотирма собаками. І бігцем у медсанроту. Звідти — в медсанбат, далі в сортувальний госпіталь, а тоді літаком у Вязьму.

— Що ж, дитино моя, — оглянувши рани, сказав хірург.— Ти медик. Треба відрізати ногу — газова гангрена.

— Не дам...

— Не даси? — і зрозумів старий хірург, як страшно молодій дівчині без ноги лишитися.— Що ж, спробуємо.

Коли лежала у Гжатську, надіслали їй дівчата з медсанроты листа:

«Клавусю, тебе представили до ордена Вітчизняної

війни». Та не одержала вона того ордена — загубився, видать: півроку з госпіталю в госпіталь.

Добрі люди поставили на ноги. Два місяці на милицях, потім з костуром, але на своїх двох. У запас...

Є в Грузії селище Цайші. Там гвардії лейтенант загасу Побережець стала військруком школи і начальником учбового пункту підготовки допризовників. Готувала солдатів для фронту: заняття зі стройової і тактичної підготовки, володіння зброєю. Сакеті — за твор по-мінгрельському, савозне кольопі — магазинна коробка. Йшли на війну її учні, а її не пускали рани. Але одного разу вдалося-таки дістати дозвіл медкомісії. У черговій своїй заяві писала просто: «Прошу негайно відправити на фронт на місце Героя Радянського Союзу Бондзі Сордія, жителя села Цайші, який загинув під час визволення моєї батьківщини — України»¹.

Разом з іншими Клавдію на фронт проводжала вдова Бондзі Сордія і двоє дітей героя.

— Відплати! — суворо казала грузинка. — Повертайся з перемогою.

Чи довелось їй самій вбивати ворогів? Так, довелося.

Але більше вона рятувала од смерті. І вдячний погляд ожилого солдата був для старшого фельдшера батальйону, парторга частини Клавдії Побережець дорожчий за будь-яку нагороду.

А диплом Одеської фельдшерсько-акушерської школи вона все-таки одержала, екзамени доздала. Не через місяць, правда, як обіцяла подругам, а через шість років на початку 1947-го. Диплом з відзнакою.

— Ще б пак, у вас така практика...

¹ Газета «Заря Востока». Тбілісі. 1 січня 1945 р., № 1 (6377).

За призначенням прибула в Овідіопольський район. У селі Новоградівці розгорнула медпункт і проробила там шість років. У перші ж повоєнні вибори, 21 грудня 1947 року, жителі Новоградівки обрали свого доктора депутатом у сільську Раду. Депутат — слуга народу...

І вже згодом, в Одесі, результатом усе того ж незгасного потягу до громадської роботи стали її почесні посади позаштатного інструктора Ленінського райкому партії, заступника голови ради жінок при Одеській секції Радянського комітету ветеранів війни. Сотні зустрічей з піонерами і студентами, молодими робітниками й колгоспниками, сотні бесід і розповідей.

Півтора десятка років Клавдія Арефіївна працює фельдшером обласного туберкульозного диспансеру. Знову на передовій, знову в бою. Бувають і поразки, і втрати. Але вона робить все, щоб більше було перемог, щоб більше бійців поверталось у стрій.

Двадцятиріччя великої Перемоги Клавдія Арефіївна відзначила разом з жителями села Цайші, які запросили її на це свято. На багатолюдному мітингу на березі Інгури сказала, що наказ вдови Бондзі Сордія вона виконала.

На 9 травня листоноша приніс їй листівку:

«Клавдіє Арефіївно! Поздоровляю Вас, активну учасницю війни, з 21-ми роковинами Перемоги радянського народу і його Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Бажаю Вам здоров'я, успіхів в особистому житті і громадсько-політичній діяльності на благо нашої улюбленої Батьківщини.

Колишній командир 65-ї гвардійської стрілецької дивізії гвардії полковник у відставці О. Виноградов».

Це «дід», який став другим — після Івана Сидоровича Войтюка — її названим батьком. Він так застерігав її — «не лізь у вогонь», він так хвалив — «за молодецьке геройство», він зробив усе, щоб вижила вона після бою 6 вересня 1943 року під Єльнею... Спасибі, Олександрє Юхимовичу, за доброту й побажання... І від чоловіка, фронтовика-бронебійника, старшого лейтенанта запасу Третьякевича Олександра Михайловича спасибі. Якщо потрібно буде, четверо на захист рідної Вітчизни станемо...

Двоє дорослих синів у Клавдії Арефіївни. Старший, двадцятирічний Юрій, по її лінії пішов — у медичному інституті. Молодший Олександр після морехідної школи став машиністом-турбіністом і тепер десь у далекому неспокійному морі.

Славні в неї сини. Обидва, вступаючи в доросле життя, дали клятву: «Рости гідною зміною комуністів». Для них це означає: бути такими, як їх мати — член КПРС Клавдія Арефіївна Побережець. Бути завжди готовими подати допомогу, бути другом, товаришем і братом тому, хто йде поруч...

ин приїхав на побивку несподівано. Забіг в управління до батька. Зустрів матір з роботи. Весь аж саяв радістю, а ввечері не без гордості показав батькам документ, який свідчив, що рядовому Віктору Смирнову за добру службу надано відпустку-заохочення. Підтягнутий, у ладній гімнастсьорці син нагадав щось давнє-давнє. Але що?

Усією сім'єю весело відзначили вступ у новий, 1967 рік.

Непомітно збігли тринадцять днів відпустки. І вже в день проведів, на пероні, побачивши сина в рамці вагонних дверей,— згадала.

Вдома Софія Андріївна видобула старі свої папери й засиділась над ними пізенько. З фото, що лежали одне коло одного, на неї дивились на диво схожі між собою двоє дев'ятнадцятирічних людей у солдатській одежі. Вона, мати, і син.

Першому фото двадцять п'ять років. Зроблено його в Новоросійську 15 грудня 1941 року, по той бік Чорного моря. А по цей бік була рідна Одеса.

Було усміхнене й сонячне, голубе і зелене місто. Місто, привітне до гостей. Місто, яке стало насмерть— на шляху ворога.

Сімдесят три дні мужньо билася з фашистами обложена Одеса. Для кожного учасника ця героїчна оборона пам'ятна по-різному. Медична сестра 47-го медсанбату Софія Павловська, вчора ще учениця, як і Клава Побережець, фельдшерсько-акушерської школи, запам'ятала її ось такою: поранені, поранені, поранені.

С. А. Смирнова

Бійці, червонофлотці, одеситки й одесити у цивільному — всі солдати. Перев'язки, перев'язки, перев'язки. Вранці, вдень, увечері, вночі. Підготовка до відправлення поранених у глибокий тил. Сушею, а коли зімкнулось вороже кільце, — морем.

В ніч з 15 на 16 жовтня 1941 року пароплав «Жан Жорес» вивозив останніх поранених з 47 медсанбату 25-ї Чапаївської дивізії. Звечора носили туди матросів, а о четвертій ранку він ішов уздовж Аркадії.

В Дофінівці вже бу-

ли німці, чорний дим пожеж здіймався на Фонтані. Горіла рідна Одеса. Біля поруччя в скорботі стояли дівчата-медсестри Соня Павловська і Шура Зайцева. Вони потоваришували в дні оборони й вирішили триматися разом. Але доля судила інакше — треба було розлучатися. Сфотографувалися, надписали одна одній карточки на пам'ять і — прощай, Чорне море!

Подальші два з половиною роки війни з безліччю доріг від Донбасу до Кавказу й Приволжя і назад,

до західного кордону ввижаються їй як одна нескінченна дорога. По ній рухається валка возів, запряжених кіньми. Кілька кілометрів на захід і тоді на схід. Як човник: туди й назад, туди й назад.

На самому передньому краї в окопі лежав солдат. Він був неголодний і тому сильний, він мав патрони й снаряди і тому був небезпечний для ворога. Дерево для дзотів і бліндажів, їжу і набої возили йому цими возами. І його ж таки пораненого, безсилого, цими самими возами везли до госпіталів. Це була 265-а окрема гужева транспортна рота, і службу тут аж ніяк не можна було вважати за легку прогулянку по прифронтових тилах.

Ох, і тяжка пора відступу! Безкрайї степ, дорога і на ній сама-самісінька санітарна двоколка. Санінструктор Павловська їде по медикаменти. І раптом німець з неба. Ні літака, ні куль не зберегла пам'ять— тільки обличчя фашистського льотчика. Зловтішно вишкірившись і знавісніло ревучи, він раз за разом кидався вниз.

Другий такий самий стерв'ятник наспів їх на вершині горба поблизу від Сталінграда. І знову Павловську лихо минуло. Тільки вибуховною хвилею викинуло з двоколки й зажбурило аж до підніжжя горба.

Дощової осені і в зимовий холод особливо бувало бажко. Вибивалися з сил і виснажувались до краю коні, ламались вози, хворіли люди. Всім було тяжко, а їй особливо — лише вона в роті не одержувала листів з дому. В Одесі ж був ворог. Тужила.

Одного разу старий солдат іздовий Ячменников підійшов до неї з листом:

— Почитай-но, доню.

Кілька разів прочитала вона вголос немудрячого

селянського листа з незліченними поклонами солдатові від жінки, від дочок, від сусідів, від внуків. Потім писала поклони від солдата їм усім. А в кінці Ячменников попросив додати:

— Вкажи: писала старшина Софія Павловська. Ну й поклони від себе... Всім.

Веселішало на душі після цих листів. Дядько Андрій замислено всміхався.

Їздового Андрія Ячменникова вбило на веселій сонячній дорозі, по обидва боки якої цвіли золоті соняшники. Вози зі снарядами хутко котились до передової — був час наступу. Нізвідси-нізвідти — бомбардувальники. Захропли й дико рвонули в степ коні. Вибухали на возах бомби і снаряди. Рота втратила половину людей і коней.

Цілий день збирала Софія поранених у степу. Ячменникова знайшла неживого.

Над могилою солдата похилили голови золоті соняшники...

А колеса стукотіли й далі, рахуючи свої вогняні версти. Під бомбами, під обстрілами. Як і раніше: поранених — на схід, снаряди — на захід.

Десь у Білорусії 13 квітня 1944 року біля дверей штабу побачили плакат: «Одеса наша!» Вона гладила сірий папір, плакала і не соромилась сліз. Підходили люди:

— Одеситка? Поздоровляємо...

Перші регулювальники поставили на тому місці смугасті прикордонні стовпи й поприбивали великі щити. «Німеччина». Навіть літери здавались чорними, лихими.

Повз них, на захід, мчали машини. Солдати в кузовах підводились і сповненими вогню очима дивились на ненависну землю. Машини мчали на захід, а регулювальниці на перехрестях семафорили їм, За плечима бійців 59-го окремого шляхово-експлуатаційного батальйону були дороги своєї землі, Польщі, Чехословаччини. Вони, ладні й веселі, стояли зі своїми червоними й жовтими прапорцями на тисячах воєнних перехресть. Падали під бомбами, під кулями на площах німецьких міст, останнім зусиллям викидаючи прапорець у потрібному напрямку. І війська, слухаючись останньої їхньої команди, йшли в призначене місце. Від них залишався худий речмишок з однією двома улюбленими книжками та маленьким дзеркальцем. Курські, смоленські, вологодські дівчата. Нерідко підмінювала їх на постах сестра шляхово-комендантської роти Софія Павловська.

В неї на багато чого ставало сил.

Відмінні бойові дії старшини медслужби Павловської відзначені подяками Верховного головнокомандування — за оволодіння містами, фортецями й сильними опорними пунктами Модлін, Руммельсбург, Пренцлау, Гріммен, Мільхен і багатьма іншими. Від-

Регулювальниці. Фото на пам'ять.
Німеччина. Гюстров. 1945 р.

плата прийшла на землю ворога. За їздового Ячменникова, за санінструктора Шурочку Зайцеву, одеситку з Середньофонтанської, яка загинула в атаці на броні танка, за всіх закатованих і вбитих. Праведний був гнів караючих і кара — заслуженою.

В 1945-му біля головного входу в рейхстаг Софія патроном, вийнятим з нагана, надряпала:

«Я з Одеси. Павловська».

На пам'ять.

На Ельбі браталися з союзниками. Вона теж була того дня на мосту і довго дивилась на каламутну воду. Боже, скільки річок їй довелося перейти! Донець і Дон, Терек і Кубань. А ще Дніпро, Віслу, Одер, не рахуючи сотень інших річок та річечок. І все це — не вмючи плавати. То вчепившись за гриву коня, то в двоколці, як у човні, то по груди в крижаній воді, тримаючись за канат. До того, хто чекав її допомоги. Від російської нескореної Волги до кинутої під ноги Ельби...

Солдати повертались додому. Війна була позаду. Попереду чекали рідні краї. Люди втішались миром. Раділи й веселилися щозмоги. У Москві, в Берліні, в Одесі.

В Білостоку Софія строем привела дівчат на танці. Перебористо й весело щось довоєнне грав оркестр. Кружляли пари. Софія замислено ступала площею. Раптом до неї підбіг вусатий ефрейтор:

— Старшинка!

Вона здивовано відступила. А він схопив її за плечі:
— Ну?

Ні, вона його не знає.

— Ну — ліс... Ну — машина! Шофер! Карабін!! Ну!? — вже гукав, благав, кликав пам'ять солдат.

Якось сама собою піднялась її рука, торкнулась голови, плеча, пояса солдата.

— Старши-и-нка! — аж захлинувся ефрейтор, — пізнала... — Він плакав з радості, цей літній, вусатий чоловік, цілюючи її шоки, руки.

— Зажди, старшинко, я зараз...

Він побіг. І тільки тут пам'ять повернула те, що сталося навесні 1944-го десь під Ковно. Вона йшла на свій контрольно-пропускний пункт. Ішла лісом, зеленим і піщаним. Ліворуч від дороги диміла розбита полуторка. За розчиненими дверцятами кабіни немічно розкидався шофер. Побачив її, ворухнувся:

— Старшинко, подай карабін.

Йому поранило голову, розбило плече, осколком розпорсло живіт. Знесиливши, він ніяк не міг дотягтися до зброї, а він — уже не житець на білому світі — прагнув лише одного: як швидше вмерти. Вона відсунула карабін. Він лаявся страшними словами, благав, проклинав. Міцніше, перев'язавши рани, вона спинила машину, яка йшла мимо, й поклала на неї пораненого. А сама пішла далі, на КПП, де на неї чекала своя робота.

Вона забула солдата, але він не забув.

Невдовзі ефрейтор повернувся, двигаячи поперед себе цілу гору гарячих запашних кілець домашньої ковбаси.

— Попоїж, старшинко. Попоїж, вона добра.

Ще він поліз у кишеньку і подав Софії невеличкий плаский флакон дешевого тройного одеколону.

— На. Дівчині це тепер саме згодиться...

Ковбасу вони з дівчатами, певна річ, поїли, а от флакон — дорогий солдатський подарунок — зберігла вона довго-довго...

•

Медична сестра Софія Андріївна Смирнова працює в санаторії «Аркадія». Її ім'я на Дошці пошани. Вона активіст народного контролю. Веде велику роботу з військово-патріотичного виховання радянської молоді. Школярі Київського району часто запрошують її на свої вечори, збори піонерських дружин, комсомольські збори. І Софія Андріївна розповідає. Розповідає про свою долю рядової трудівниці війни, про многотрудні фронтові дороги. Часто свою розповідь з гордістю закінчує тим, що в 1967, ювілейному, році стала членом Комуністичної партії Радянського Союзу. У відповідь злітають оплески.

НЕСЛИ ПРИВІТИ ВІД РІДНИХ СЕРДЕЦЬ

и бачили, як горять листи — звичайні солдатські трикутники?..

Вони горять трудно. Спершу чорніють краї, які потім підгинаються, силкуючись стиснутися в кулак. Рожевіють, червоніють з натуги, наливаючись кров'ю, і тремтять нескінченно довго.

Такого листа не відправиш назад з припискою: «адресат вибув». Бо він «не вибув» — його зовсім немає. Інші люди перешлють додому похоронну. А лист солдатві через неможливість вручити та ще без зворотньої адреси — віддадуть вогневі. І в жахливих мукх відходитиме він, не дійшовши, з життя...

Івану, Степану, Петрові...

Максуду, Мамеду, Мефодію...

Випадало цим трикутникам палати і в кузові поштового грузовика, коли спостигав його на степовій дорозі фашистський стерв'ятник. У такі хвилини перед очима сортувальниці листів польової пошти № 57280 сержанта Марії Кострикової невідпорним жахливим видом поставала переправа через Дон біля станиці Шумилінської в 1942-му.

Притисли німці наших до річки. З суші танки б'ють, а в небі аж чорно од літаків. Бомби, кулі шматують землю на березі. Люди — в воду. І вода — як червоний, киплячий кисіль...

Сотень солдатів не стало там. Згорів од бомби й грузовичок, у якому Марія Кострикова везла листи тим солдатам. Разом з листами згорів.

Це було страшне. І страшенно шкода було їй ко-

роткого, всього лише дев'ятнадцятирічного, свого життя. Хоч і було воно в неї зовсім не легким та вквітчаним.

Маруся рано залишилась без батьків. Сама ще дитина, пішла по людях дітей бавити. Потім відгодувала та скубла гусей на птахобазі під Курськом. Пожалили добрі люди сироту — дали роботу прибиральниці на пошті. Робила все, що загадували, — дня часом мало було.

Одного разу в якомусь журналі побачила Маруся портрет Н. К. Крупської. Насилу — всього ж тільки зиму до школи ходила — прочитала неймовірно довгий стовпець літер. Писала Надія Костянтинівна про те, що Володимир Ілліч Ленін заповідав молодому поколінню вчитись, вчитись і вчитись. «А я? — обпекла тривожна думка. — Як же я?»

Вона написала до Крупської листа: «Допоможіть. Я теж хочу вчитися». Багато праці коштували їй оці кілька кострубатих рядків! Написала, не дуже й сподіваючись відповіді, а вона прийшла — не забарилася. І змінилась відтоді її доля.

М. П. Перканюк

Маруся стала на поштамті м. Львова ученицею. Старанна і допитлива, вона швидко опанувала всі поштові спеціальності, набула професії. І рік за роком ходила до вечірньої школи — вчитись, вчитись і вчитись. Не лише задля знань, а й для того, щоб гідно віддячити Надії Костянтинівні, усім добрим людям за піклування...

Перші вибухи бомб Марія Кострикова побачила недалечко від міської філії зв'язку, де вона стала начальником невдовзі перед війною. І перших вбитих. Своїх адресатів.

Потім евакуація і польова пошта...

...Палав на березі Дону поштовий грузовик. Палали листи. Настав кінець світу.

Але світ не зник. Під покровом ночі вибралися, хто залишився цілим, з оточення, винесли поранених і на світанні підійшли до станиці Вешенської. Між жовтими піщаними берегами лежав дзеркальний, на диво тихий Дон. Блакитне зарожевлене небо безжурно здіймалось над головою. Тиша... Може, той жах біля переправи просто примарився? Ні. Бо того ранку Кострикова побачила в річковому люстрі свої коси посивілими.

А через три години й над Вешенською війна розпанахала блакитне зарожевлене небо, розбила дзеркало Дону.

— Матір Шолохова вбило, — перекотивсь між куреннями вигук...

Німецький ас зазнав заслуженої кари — його літак спалахнув над переправою.

Далі був Сталінград.

«Батьківщина велика, але відступати нікуди. Стояти насмерть!» І люди стояли.

...Івану, Степану, Петрові...

...Максуду, Мамеду, Мефодію...

А потім пішло в зворотному порядку. Росія, Україна. Бої за Одесу. Взяття Ізмаїла... Румунія, Болгарія, Угорщина...

І все — листи, листи, листи. Тисячі, десятки тисяч, сотні тисяч. На фронт і з фронту. Солдатові і від солдата.

При кожній нагоді намагалися попасти на передову. Якось з одного підрозділу кілька днів не приходив зв'язківець за листами. Сержант Кострикова принесла їх в окопи переднього краю й сама роздавала солдатам. Цього дня вона відчула найвище щастя. Скільки радості принесла вона змученим війною людям, яким гнівом до ворога озброїла їх! Її посадили в найвигіднішому куточку ходу сполучення, насипали повний казанок солдатської каші.

— Підкріпись, сестричко. А ми — враз...

Назад, до своєї польової пошти, вона несла повну сумку листів.

Листи з фронту були різні. Квадратики, частіше трикутники. Бували на шматку картону, на уламку фанери.

Були ці листи найкоротшими: «Живий, здоровий».

А одного разу в тил пішла листівка на фікусовому листку: «Не журіться. Йдемо на захід. Попереду — Берлін».

І її фронтові поштовики проштемпелювали й послали за адресою. І комусь принесла та незвичайна поштова картка надію та радість і вселила неперебутню віру в нашу перемогу.

...Двадцять чотири роки минуло після перемоги. 24! Багато води збігло за цей час. Демобілізувавшись з армії, заступник начальника польової пошти №57280 Марія Павлівна Кострикова залишилась жити і пра-

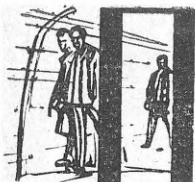
їювати в Одесі, — місті, в боях за визволення якого і вона брала участь навесні 1944-го. Залишилась вірною професії, здобути яку тридцять років тому їй допомогла Надія Костянтинівна Крупська. Виконала й заповіт — вчитися. Працюючи, скінчила шостий, сьомий класи, далі технікум зв'язку. Стала начальником 51-ї філії зв'язку, що на курорті «Куяльник». Ударниця комуністичної праці, вона очолює колектив комуністичної праці, колектив, який багато разів виходив переможцем у змаганні одеських зв'язківців. За доброту платить добром вона людям сторицею.

Хто голова жінради санаторію? — Марія Павлівна Перканюк.

Хто голова побутової комісії жінради Ленінського району? — Марія Павлівна Перканюк.

З доброї своєї волі скрізь встигає, з усім вправляється Марія Павлівна Кострикова-Перканюк, і досі несучи нам привіти від рідних сердець, як співається в пісні про пошту польову. Ця пісня і про неї.

КРИЗЬ ПЕКЛО РАВЕНСБРЮКА

представляю їх за старшинством.
Не за старшинством років, військових чи цивільних звань. Ні.

За старшинством днів, проведених у фашистському таборі смерті для жінок — Равенсбрюку.

Отже, в'язні №№:

17 213 Флумеєнкова-Гайдай Валентина Давидівна,

17 221 Юхневич Тетяна Антонівна,

17 248 Власенко-Короленко Марія Іванівна,

17 291 Біла-Мамченко Надія Андріївна,

17 403 Сербина Євдокія Іванівна,

17 426 Лепіна-Савельєва Зоя Миколаївна,

17 429 Якубенко-Стефанюк Марія Василівна,

17 461 Зімінова Клавдія Архипівна,

17 496 Незамаєва Марія Кирилівна,

18 249 Крючкова Марія Федорівна.

Всього в Равенсбрюку було пронумеровано 132000 жінок і 500 дітей з багатьох країн Європи. 92000 з них знайшли тут свою смерть...

В Одесі на другому міському кладовищі стоїть невеличкий скромний пам'ятник. Щовесни, 30 квітня —

В день визволення Равенсбрюка, сюди приходять групи жінок. Вони кладуть до підніжжя квіти і довго стоять у мовчанні, ніби звітуючи думками перед тією, що лежить тут, за прожитий рік, за звершені справи. Якщо на їхніх щоках блиснуть сльози, не дивуйтеся. Вони згадують минуле. Але це — хвилинна слабкість. Ім'я, викарбуване на дошці, озброює їх мужністю, силою й наполегливістю.

К Л Е М

Євгенія Лазарівна
народ. 1898 р., померла 3.IX.1953 р.

Пам'ятник поставила група викладачів Одеського педагогічного інституту і товаришів—ветеранів війни.

Це ім'я матеріально не увічнеє більше ніде, але його знають ті, хто 73 дні захищав Одесу, хто 250 днів стояв на смерть біля стін Севастополя і, не маючи змоги пробитись на Велику землю, потрапив у полон до німців.

В ніч з 1 на 2 липня 1942 року на переході зі Стрілецької бухти до Херсонського маяка фашисти захопили санчастину 191-го стрілецького полку Приморської армії. Біля важко поранених залишилась старший військфельдшер Клем.

Є. Л. Клем

Потім їх гнали на північ, у бік Сімферополя. Білувато-сіра палахкотіла в осліпленому небі липнева спека. Попереду і з боків ішли есесівці. Позаду час від часу гриміли постріли. Нехай здригалось і сивіло в безсилому гніві.

Військовополонена... Вона могла заздалегідь евакуюватися з Одеси, друзі умовляли її, наполягаючи, вказуючи на вік, на становище. А вона потай від них пішла до Воднотранспортного військкомату.

— Я медсестра. Навіть раніше, ніж історик. І я повинна

зараз бути на фронті, просто вважаю себе зобов'язаною...

...Виснажувала спрага і так мучили ще з громадянської війни хворі ноги, що хотілось тільки одного — лягти й не рухатися. Але ж тим, що йшли поруч, було не легше. Зв'язківець Зоя Савельєва, санінструктор Марія Стефанюк, медсестра Марія Короленко, сортувальниця польової пошти Марія Незамаєва тяжко поранені — їх вели подруги. Всі страшенно побиті. Дехто розгубився, підупав духом. І Клем забувала

про свої страждання. Бачачи, як важко полонянки переживають неволю, вона знаходила найпотрібніші слова:

— Не плачьте, годі! Так і померти можна від сліз... Нікому з нас не можна киснути. Утріться, і хай ворог ніколи більше не побачить ваших сліз. Ми радянські люди, ми воїни, і нам треба зараз бути стійкими, як ніколи.

Довго тримали їх у Сімферопольській тюрмі. Німці зібрали кілька сотень жінок, військовослужбовців різних частин Червоної Армії і Флоту, в окрему групу. Фашистський порядок почав діяти — полонених морили голодом, люто били, мучили допитами. Не диво було й розгубитися. І багато дівчат, які вперше зустріли Євгенію Лазарівну, запам'ятали її з тих днів на все життя. Від неї завжди віяло бадьорою вірою. Вона всіма силами намагалася вберегти людей од відчаю та безнадії.

Але полон — надто важке випробування, і не всі з нього виходять з честю. Це підтвердилося вже на другому етапі — в Славутському, поблизу Шепетівки, пересильному таборі військовополонених. І тут Євгенія Лазарівна вела свої бесіди, читала газети, які випадково потрапляли до полонених, підбадьорюючи подруг по нещастю. Якимсь непомітно коло неї утворилася постійна група жінок. Вони не шкодували сил для догляду за хворими й пораненими. Вже тут Дуся Сербина дістала своє табірне ім'я «Душа» — за особливу щиросердність до людей. Високу самовідданість виявили медсестри Тетяна Юхневич, Клава Зимінова, Марія Крючкова, Надія Мамченко, подаючи допомогу всім, хто її потребував.

Валив з ніг голод, лютував сипняк, щодня забираючи десятки життів. Але страшнішим за все це вияви-

лась зрада. Шістьох дівчат—зв'язківців і медсестер—фашисти розстріляли. Хтось на них німцям щось сказав. Хто?

Євгенія Лазарівна уважно, навіть прискіпливо придивлялась до людей з першого дня полону. Життєвий її досвід підказував: обережність і ще раз обережність. Підозріння викликала поведінка двох жінок. Але ж чи вони?..

Виявилось — таки вони. В наступному таборі під Ровно, куди німці зігнали всіх військовополонених — жінок з усієї України, вони вийшли з загального строю, не криючись, стали на бік ворога і, щоб заслужити собі милість, назвали кілька десятків жінок-комуністів, дружин комісарів.

536 полонянок замімили з обурення. Їх загнали у вагони й повезли до Німеччини.

Стукотіли колеса, мов лічили секунди — голодні й холодні. Доба, друга, третя... Над усіма мечем висіло питання: що буде?! Перед Євгенією Лазарівною стояло питання інше: як бути у тому, що буде? Протягом цієї дороги в невідоме дуже багато жінок дійшли думки, яка згодом втілиться в такі слова: «Нас з'єднала гірка доля полону, наша єдність врятувала нас». Євгенія Лазарівна зрозуміла це раніше за інших. Вона без поспіху, ретельно добираючи, згрупувала навколо себе жінок і дівчат — фізично міцних, відчайдушно хоробрих. Мета була одна — згуртувати з їх допомогою колектив, здатний до організованого опору, до боротьби.

Дальшим випробуванням був пересильний вербувальний пункт у німецькому містечку Зоест. До радянських військовополонених жінок прийшли тут агітатори з білоемігрантів. Залякуючи й спокушуючи, вони кликали працювати на військові заводи.

Але ж працювати на цих заводах — це працювати на ворога? Коли їх знову вишикували, всі 536 відмовились від роботи на заводах. Такого гнівного протесту фашисти ще не зустрічали. Всі, як одна. Це була величезна перемога беззбройних полонянок над ворогом. Але ця перемога коштувала дорого — смертний вирок усім 536 і відправлення в жіночий концентраційний табір смерті Равенсбрюк.

Ось що згодом розповість про цей табір, виступаючи свідком на Нюрнберзькому процесі, кавалер ордену Почесного легіону, колишній в'язень Равенсбрюка французенка Марі-Клод Вайян-Кутюр'є:

«Важко дати точне уявлення про концентраційні табори, коли сам особисто в них не побуваєш... Коли питають, що було найжахливішим, на це неможливо відповісти, бо жахливим було все... Часом наступали такі моменти, коли ми сумнівалися, чи не кошмар це, — таким нереальним за своїм жахом здавалося нам життя»¹.

Яких тільки катувань та тортур не вигадували гітлерівські звірі, щоб зробити з людини раба, примусити її до покори, морально знівечити, позбавити людської гідності і знищити. Людей морили голодом і спрагою, примушували під час апелів (шикування на перевірку) виснажених і хворих в'язнів годинами стояти роздягнутими на холодному вітрі, під зливою і пекучим сонцем. Працю вони теж зробили засобом знищення людей. Непосильною, виснажливою роботою фашисти доводили жінок до знемоги, а коли в'язні падали, їх били, спускали на них собак. Били за

¹ «Нюрнберзький процес». Збірка матеріалів. Держ. видавництво юридичної літератури. М., 1951. Т. II, стор. 62—63.

будь-що і будь-чим. Вводили під шкіру отруту евалін і гнійні бактерії, заражали інфекційними хворобами, експериментували на людях, як на собаках, стерилізували, душили газом, палили в крематоріях...

У цьому пеклі радянські люди не підкорились гітлерівцям. Наші жінки, які пройшли сувору фронтову школу, зуміли розгорнути підпільну роботу серед в'язнів всіх національностей, згуртувати їх і своєю сміливістю надихнути на боротьбу.

Все це прийшло, певна річ, не одразу, а почалося ще в карантинного бараку.

Те, що побачили новоприбулі в таборі, вкинуло їх у відчай. З такого стану їх вивела Євгенія Лазарівна Клем. До цієї спокійної, завжди рівно настроєної доброзичливої жінки, людини великої культури і залізної волі тяглося багато людей.

Спочатку Євгенія Лазарівна запропонувала вивчати німецьку мову:

— Щоб успішніше боротися з ворогом, треба знати його мову.

Ці заняття вивели із звідчаєної апатії жінок, дали їм в руки зброю, яка полегшила їх табірну долю.

Далі пішли бесіди на історичні теми — про визвольну боротьбу, про героїчні подвиги й героїв. І, нарешті, кожної суботи Клем почала проводити політичні інформації. В такі вечори біля блоків виставлялась варта. Люди сідали вечеряти й жадібно ловили кожне слово Євгенії Лазарівни — адже вони не мали ні газет, ні радіо, були відірвані, відокремлені від усього світу. А вона розповідала про становище на фронтах, про переможну ходу Радянської Армії. Звідки Євгенія Лазарівна брала відомості, знав небагато хто. Німецькі і радянські жінки, які працювали в лазареті, приносили їй викрадені там фашистські газети, переказу-

Вали випадково почуті радіопередачі. Клем з проіа-
гандистської лузги вмiло вибирала зернятка правди,
давала фактам правильне тлумачення, перекладала
найважливіші повідомлення і передавала все це для
поширення в інших групах. Відомості були завжди
правдивими.

Її надзвичайно яскрава, сповнена географічних под-
робиць розповідь, вливала нові сили в ослаблених.

Євгенія Лазарівна давно зрозуміла, що головною в
табірних умовах є боротьба ідеологічна, ідейна, бо-
ротьба за людину, за гідність і чистоту високого зван-
ня радянської людини. І коли вона впевнилася, що за-
думане нею здійснюється успішно, вона зважується
на більше. У фашистському концентраційному табо-
рі починається вивчення історії Комуністичної партії
і марксизму-ленінізму. Тиждень за тижнем у короткі
хвилини, вільні від апелів та виснажливої праці, йшли
ці заняття.

Трішечки опустивши повіки, немов тримаючи пе-
ред собою книжку, Євгенія Лазарівна переказувала
главу за главою історію боротьби і перемоги Всесоюз-
ної Комуністичної партії (більшовиків). На вишках
біля кулеметів чатували есесівці, по колючому дроту
біг смертоносний струм, а в блоку «Роте армее»—
Червоної Армії торжествували світлі ідеї комунізму.

Вона говорила натхненно, ніби забувши, де вона є,
а скоріше саме тому, що пам'ятала, де вона є.

— Вчителька, — так називали її в'язні.

Вчителька... В 1924 році висока, струнка, прийшла
вона в Одеський інститут народної освіти. І всі чоти-
ри роки навчання Євгенія Клем, строга, з чітким став-
ленням до себе й до людей, була політичним ватаж-
ком студентів. Вона була з усіх поглядів вища за ін-
ших на голову — це було загально визнаним, вважало-

ся природним. Такою вона була завжди: і в роки роботи в сільських школах, і в пору вчителювання за самообілізацією на Далекому Сході, і в школах Одеси, і в пединституті, і в Одеському університеті.

— Історію нашої рідної більшовицької партії ми повинні знати напам'ять,— говорила Євгенія Лазарівна.— Партія — ось наша опора, наша головна сила.

На заняття з історії ВКП(б) почали приходити іноземні комуністки й антифашистки: чешки, німкені, югославки, польки, французьки, австрійки. Серед них Клем повела велику роботу, розповідаючи правду про Радянський Союз. Потім вони передавали почуте товаришам.

Історія Комуністичної партії і фашистський табір смерті... Спробуйте цих двоє понять поставити поруч. А щоб ясніше стало, яку відвагу і героїзм повинна була мати людина, котра зважилась на це, процитуємо правила поведження з радянськими військовополоненими в усіх таборах, видані 8 вересня 1941 року й підписані начальником управління в справах військовополонених при гітлерівському верховному командуванні генералом Рейнеке:

«В першу чергу треба виявити... осіб, відносно яких буде доведено, що вони агітатори або фанатичні комуністи. Страти не повинні мати місця в самому таборі... В'язнів треба вивезти для застосування до них «спеціального поведження»...¹

Євгенія Лазарівна була комуністом з переконання. Вона дуже добре розуміла, що її чекає, і все ж свідомо зважувалась на все. Найслабших, найменш стійких намагалась тримати коло себе — надто жахливі умо-

¹ «Нюрнбергский процесс». Збірка матеріалів. Держ. видав. юридичної літератури. М., 1951 р. Т. II, стор. 461.

ви оточували їх, і не кожному під силу було вистояти.

20 грудня 1943 року радянські військовополонені відзначили день народження Є. Л. Клем. Прийшло кілька чоловік і з інших блоків. Був «торт» із зекономлених багатьма в'язнями шматочків ерзацхліба та бурякового мармеладу, були палкі поздоровлення і добрі побажання. Цього вечора в'язень Олександра Сокова прочитала свого вірша «Русская женщина», присвяченого Євгенії Лазарівні. Були в ньому й такі рядки:

Закрит концлагерь свастики ора,
Но нам тепло у твоего крыла.
Ты сторожишь неверный каждый шаг,
Чтоб не посмел глумиться враг.
И здесь средь мрачных черных туч
Твой голос был, как солнца луч...

Клем постійно дбала про те, щоб в'язні не втратили інтересу до життя, віри в майбутнє. Засоби використовувала найрізноманітніші. Вона могла (звичайно, теоретично) навчити, як приготувати будь-яку страву, сервірувати стіл, зустріти гостей і забавити їх розмовою, як одягтися — модно, некрикливо, гарно і строго. За її ж завданням організовувались і концерти художньої самодіяльності. Змарнілі, вихудлі в'язні півголосом декламували вірші, гордо співали «Священну війну», «Батьківщино ти моя безкрая». І твердішала їх воля, і зростала їх наполегливість. Міцним, згуртованим радянським колективом став непокірний 32-й блок.

З найактивніших жінок і дівчат організувалась підпільна група опору фашизмові. Творцем і душею її була Є. Л. Клем. Радянська комуністична група організувала саботаж у майстернях, підтримувала тих,

хто активно чинив опір фашизму, надихала підупалих духом, подавала медичну допомогу хворим і пораненим.

Військовополонені робили брак, ламали і псували верстати. У ткацькій майстерні, наприклад, ішло бойове змагання за те, хто менше витче за зміну. Їх люто карали, били наглядачі й есмани, але саботаж не припинявся.

Однією з найзапекліших ділянок боротьби став ребір (табірний лазарет). Лікарі й медсестри, які потрапили сюди, вели справді героїчну роботу. Під невсипущим оком есесівців вони примудрялись багато дечого робити для своїх подруг: визволяли їх від «рожевих карток» — направлень на знищення, замінювали в списках на відправлення номери живих номерами померлих, роздобували їжу для знесилених і медикаменти для хворих. Коли загострювалась хвороба Марії Короленко і Марії Стефанюк, які не зовсім одужали після поранення, і над ними нависала загроза крематорію, з'являлися потрібні ліки.

Радянські військовополонені взяли шефство над дітьми Равенсбрюка. Скільки важких жертв доводилось їм зазнавати, щоб хоч чим-небудь допомогти своїм маленьким товаришам по нещастю!

В Равенсбрюку мучилось багато передових жінок з різних країн. Вони організували свої національні групи опору. Далі між групами встановився тісний зв'язок, і вони утворили Інтернаціональне комуністичне кільце опору фашизму. Від радянських військовополонених у керівне ядро ввійшла Є. Л. Клем. від німкенів — Еріка Бухман, Роза Тельман, від французенок — Марі-Клод Вайян-Кутюр'є, від чешок — Зденка Неєдлова, від австрійок — Мела Ернст та інші. З ними Євгенія Лазарівна підтримувала тісний зв'язок.

Дуже непомітно, продумано й обережно вела роботу Клем. У себе в блоку можна було діяти сміливіше. Тут своєю людиною була блокова, чудова польська патріотка пані Малгося. Діючи заодно з Клем, пані Малгося багато добра зробила для в'язнів. З іноземок же інших блоків Євгенія Лазарівна часто зустрічалася лише з трьома сербками. На випадок провалу було готове пояснення — народилась Клем у Белграді, батько її — серб Лазар Омелянович Радакович, а мати росіянка Матільда Василівна. З 1903 року сім'я Радаковичів жила в Одесі. Тут у 1917 році Євгенія скінчила 6 класів гімназії.

Зв'язок з іншими групами підтримували Лідія Безногова і Марія Петрушина, які за завданням Євгенії Лазарівни пішли працювати на ремонт каналізації, — це давало змогу майже без перешкод пересуватись по табору. Клем була прекрасним конспіратором і завжди застерігала від бездумної, показної хоробрості. І лише після визволення багато хто довідався, що своїм порятунком від смертельної хвороби, від газової камери, від голодної смерті, від «чорного транспорту» вони завдячують комуністичному кільцю і насамперед керівникові його російської групи — Євгенії Лазарівні Клем.

— Радянські жінки врятували мені життя, — скаже згодом Марі-Клод Вайян-Кутюр'є.

Особливо важливі питання вирішувалися в Інтернаціональному кільці гуртом. Іноземні комуністки ставилися до радянських військовополонених з великою пошаною і довір'ям. 7 листопада 1944 року між кінцем роботи і відбоем у 32-му блоку «Роте армее» зібралися групи комуністок — по дві від кожної нації. Серед них була і Роза Тельман, дружина Ернста

Тельмана. Австрійка Мела Ернст говорила про історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, про комуністичні організації Європи. Було обговорено завдання комуністок в таборі і вироблено єдиний план дій. Євгенія Лазарівна розповіла про стан на фронті, який проходив уже по Одеру, закликала підвищити пильність і готуватись до дій в умовах наближення радянських військ. На закінчення різноплеменний хор під вартою з в'язнів на чолі з пані Малгосею тихо проспівав «Батьківщино ти моя безкрая». В'язні славили Батьківщину Жовтня.¹

Що б не сталось у таборі, інтернаціоналістки йшли до Клем та її подруг за порадою і підтримкою: «Серед ротармійок нема зрадників. Вони вміють боротися з фашистами».

Так, вони вміли по-справжньому боротися з фашизмом навіть у таборі смерті. Одного разу есесівці відібрали 800 чоловік для відправлення в Майданек. До їх числа потрапило 12 радянських військовополонених. Порадившись, Євгенія Лазарівна написала німецькому протест проти «чорного транспорту».

— Хай есмани відчують твердість нашої волі, силу радянського колективу,— сказала вона.

Комендант на протест не відповів. У день відправлення транспорту есесівці силоміць вивели з блоку записаних для вивезення радянських військовополонених. Дванадцятку, в'язня № 17426, не знайшли. Було оголошено, що її повішають. Тоді весь блок на чолі з Є. Л. Клем виступив на захист своїх товаришок. Пов'язавши чисті косинки, з піснею:

¹ «Женщины Равенсбрюка». Видавництво іноземної літератури. М., 1960 р. Переклад з німецької. Стор. 113—114.

Пролетарий всех стран,
соединяйтесь!

Это есть наш последний
и решительный бой
С интернационалом
Воспрянет род людской.

Дорогие подруги!
Соединяйте все свои силы
Положите друг другу
Войне скоро конец
Защити братья нас сломишь,
Физически и морально
Не поддались им
Будь дружны и стойки
Берегите свои силы. В этом
Наша победа

Смерть вражизму

Пусть ярость благородная
Вскипает, как волна,
Идет война народная.
Священная война,—

п'ятсот радянських в'язнів строем вийшли на головний плац табору. Вони протестували. З'явився гладкий, опастий есесівець Фріц Зурен. Полонянки обурено галасували. Комендант не зразу добрав, у чому справа.

— Хто вміє по-німецькому? — Зурен втупився в жінок поглядом, який не обіцяв нічого доброго.

— Я! — ступила вперед жінка з вінцелем «Роте армее». Фріц Зурен поклав руку на кобуру. Він шукав в очах ув'язненої страху. І не знаходив його. Вона дивилась сміливо і гнівно. Хто вона така, ця «ротармійка?»

Звідки було знати фашистському катові, що перед ним одна з тих романтичних, легендарних жінок, про яких у Радянській країні співали:

И девушка наша в походной шинели
Горящей Каховкой идет...

Вона, тоді ще Жєня Радакович, ішла восени 1920 року палаючою Каховкою, під кулями біляків подаючи допомогу бійцям славної 13-ї армії Південного фронту, яка прийняла на себе весь тягар ударів добірних врангелівських частин.¹ Позаду в сестри милосердя 519-ї санітарної летучки вже були інфекційні лікарні в Одесі, військові госпіталі, санітарний поїзд, бої на

¹ Из истории гражданской войны в СССР. М., 1961, т. III, стор. 403—404. Наказ командування Південного фронту військам 13-ї армії з подякою за героїчні дії в боях проти білогвардійців. № 152 за 2 жовтня 1920 р. (Особова справа Є. Л. Клем. Архів Одеського педагогічного інституту імені К. Д. Ушинського. сп. № 33).

Польському фронті. В боях прийшла до неї й любов—одна-єдина на все життя. Вона стала дружиною відважного латиського стрільця більшовика Роберта Клема.

Не знала старху в боротьбі зі старим світом Євгенія Клем, то ж не дано було фашистському недолюдкові злякати її.

— Згідно з Женевською конвенцією ви не маєте права так поводитися з військовополоненими,— гукнула вона по-німецькому Зурену.— Ми протестуємо проти «чорного транспорту»! Ми вимагаємо гарантувати збереження життя нашої подрузі Зої Савельєвій, в'язневі № 17426!

Це було щось нечуване, це могло їй коштувати дуже дорого. Прочитуймо ще раз правила генерала Рейнеке:

«При найменшому натякові на непослух, особливо це стосується більшовицьких фанатиків, повинен бути наказ про безжальну й енергійну дію. Непослух, активний чи пасивний опір повинні бути зламані силою зброї (багнети, приклади, вогнепальна зброя)...»

Готова до всього, Євгенія Лазарівна ступила крок убік, щоб кулі не зачепили нікого, крім неї. Важко сказати, чому, але фашист не вистрелив. Видно, такою великою була сила духу цієї жінки, що кат сторопів, розгубився, відступив.

Есесівці з автоматами й собаками загнали всіх військовополонених у блок. І тоді 32-й блок, усі п'ятсот знесилених недоїданням жінок оголосили триденну голодовку. Весь табір загув — такого ще не бувало. Нацисти звірили, але їм так і не вдалося зламати мужності і стійкості «ротармійок».

Наляканий таким масовим згуртованим виступом, комендант оголосив, що замінить в'язневі № 17426 по-

вішання довічним штрафблоком. Подруги в цей час переховували Савельєву на горищі свого блоку, хоч усіх попередили: де знайдуть, розстріляють увесь блок. Не знайшли.

Савельєву схопили на табірній вулиці. Вона дістала двадцять п'ять нагаїв, і ледве живу кинули її до табірної тюрми — штрафблоку, цього кошмару, де гинули тисячі людей і тисячі божеволіли. Цілий рік провела в цьому кошмарі Савельєва. Але й тут не урвався зв'язок борців комуністичного кільця. Савельєва одержувала записки зі словами підбадьорення від Є. Л. Клем, від інших подруг, які потай передавали їй одяг, коли траплялась нагода, — їжу, відірвані від себе крихти нужденного табірної пайка. Всіляко намагалась полегшити долю в'язнів штрафблоку його блокова, активний борець Інтернаціонального кільця, стара німецька комуністка Еріка Бухман.

Лінію свою — головне, не просто вижити, а вижити, не запламувавши честі радянської людини, — Євгенія Лазарівна довела до Перемоги. Тільки згуртований, зцементований єдиною волею колектив під безстрашним керівництвом Є. Л. Клем зумів зберегти життя більшості військовополонених і дочекатись приходу Радянської Армії-визволительки.

Радянські солдати, які вступили в табір 30 квітня 1945 року, побачили над ним гордий радянський червоний прапор. Його підняли бійці комуністичного кільця, які вигнали останніх гітлерівців з табору. А Євгенія Лазарівна в цей час була на одному з шляхів Північної Німеччини. Наприкінці квітня есесівці вивели з табору кілька великих груп для знищення, але завдяки рішучим діям Радянської Армії, не встигли зробити ще одну чорну справу. Є. Л. Клем роззосередила свою групу в лісі і тим врятувала од загибелі.

Чітким, наскільки дозволяли сили, військовим строем вивела вона своїх бійців назустріч рідній армії.

Радянські військовополонені жінки з гідністю пронесли крізь усі випробування й муки незаплямованою честю громадянина СРСР, віддали всі свої сили боротьбі з фашизмом. Боротьбі в неймовірно важких умовах.

О, жінки Росії, дякуємо вам
За те, що ви боролись за нашу свободу,
За те, що ви зазнали страждань,
І навіть кати
Мусили боятися вас...—

писала в своєму вірші політв'язень-француженка, висловлюючи подяку радянським жінкам за їх високу мужність, за їх святу вірність ідеям пролетарського інтернаціоналізму¹.

У світлі дні визволення Євгенія Лазарівна, як і раніше, була для всіх вчителем життя. Вона дбала, щоб вчорашні в'язні швидше поправили здоров'я і знайшли своє місце в мирному житті. Кілька місяців за розпорядженням штабу генерала Рокоссовського Клем працювала перекладачкою повітової військової комендатури в німецькому місті Нейстерліц, а восени 1945 року повернулася в Одесу, до рідного свого педагогічного інституту імені К. Д. Ушинського².

Багато хто в Одесі називає Є. Л. Клем вчителем учителів. І це правда. До 1952 року вона викладала історію і методикку, керувала педагогічною практикою студентів. Вона була на диво уважною до молодих

¹ Они победили смерть. Держполітвидав. М., 1966 р., стор. 518.

² Особова справа Є. Л. Клем. Архів ОДПІ. Сп. № 33.

людей, ця незвичайна жінка з невеселими близькозорими очима на стомленому обличчі, з набряклыми, невиліковно хворими ногами (табірні апелі не минулись даремно). Студенти на неї молилися.

До неї за порадою йшли не тільки молоді, але й довідчені, зі стажем педагога: «Як зробити урок?» Вона викладала в інституті вдосконалення вчителів, вела величезну роботу в міському методичному кабінеті, виступила із закликом узяти шефство над молодими вчителями. Її кандидатська дисертація мала таку назву: «Бесіда як метод виховання». Справді, в умінні словом вплинути на людей вона була майстром неперевершеним. Про Є. Л. Клем і зараз говорять: «Іншого такого методиста в нас в Одесі не було і нема». Про її уроки згадують як про якесь диво, а учнів її, які стали вчителями, зразу пізнають з особливого, «клемівського» почерку.

Молодь ставила її собі за взірць. Але дуже небагато людей знало, як тяжко було їй тоді. Її серце краляла недовірливість і підозра окремих людей.

А в неї ще ставало оптимізму. До Є. Л. Клем часто з різних міст країни приїжджали подружки по Равенсбрюку — вони як і раніше шукали в неї підтримки і розради. І вона, кришталево чесна й принципіальна, поспішала на допомогу.

— Нічого, нічого, дівчата. Перемелеться. Все буде гаразд, — говорила Євгенія Лазарівна. — Пам'ятаєте наші табірні заняття? Партія — це наша головна сила. І опора. Правда переможе.

В листі до В. Удовенко-Бобкової однієї з активних борців комуністичного кільця, Євгенія Лазарівна пише:

«Я пишаюсь тим, що ціле життя в мене не було жодного дня, жодної хвилини, згадуючи які я б мог-

ла почервоніги. Все моє свідоме життя було віддане одному — роботі для моєї країни, яка дала мені освіту, дала мені повне життя».¹

В ніч з 2 на 3 вересня 1953 року Євгенії Лазарівни Клем не стало.

Через тринадцять років студентка Євгенії Лазарівни викладач історії 79-ї школи Р. І. Бужевич під час вивчення теми «Партія — керівна й спрямовуюча сила радянського народу» запропонувала своїм учням написати домашній твір-роздум: «На кого з комуністів я б хотів бути схожим». Різні відповіді дали на це питання учні. А дочка в'язня Равенсбрюка №17213 Валентини Давидівни Фолсмеєнкової-Гайдай Віра написала:

«Євгенія Лазарівна Клем—ось мій ідеал комуніста».

Жінок з Чехословаччини, Югославії, Польщі, Франції, Радянського Союзу, які пройшли крізь пекло Равенсбрюка, і в наш час об'єднує міцна дружба. Їх згуртувала спільна боротьба проти фашизму в підпільних групах комуністичного кільця. Вони підтримують зв'язок між собою, ведуть велику невтомну роботу.

Про в'язнів Равенсбрюка, про їх мужню боротьбу вийшли книжки в Чехословаччині і Німецькій Демократичній Республіці, у Франції і Радянському Союзі. І в усіх цих книжках з якнайглибшою пошаною говориться про мужнього бійця опору, керівника найбойовішої — російської — групи комуністичного кільця Євгенію Лазарівну Клем².

¹ «Они победили смерть». Держполітвидав. М., 1961 р. вид. 2, стор. 86—87.,

² «Ravensbrück». Naše vojsko — SPB—PRAHA—1960, s. 156. «Ravensbrück». Naše vojsko. 1963. Svaz protifašistických Bojovníků. s. 172, 175.

Справедливість, у яку вона так вірила,— торжествує.

Наприкінці серпня 1967 року Одесу відвідало кілька груп німецьких жінок-антифашисток. Біля могили Клем зібрались колишні радянські в'язні Равенсбрюка і німецькі товаришки. Вони поклали квіти до пам'ятника. Помовчали. Потім тихо заговорила Еріка Бухман:

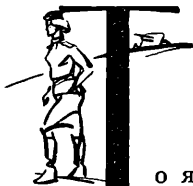
— Є люди, які завжди з нами. До них належить Євгенія Клем. У фашистському концентраційному таборі всім було тяжко, а особливо тяжко було радянським людям. Але серед них була Клем. Їй ми за багато вдячні. Вона була душею й розумом не лише радянського опору, але й усього антифашистського опору в таборі. Ми, інтернаціоналістки різних національностей, часто йшли до неї за порадою, вона давала відповіді на всі питання, скеровувала нашу боротьбу. Євгенія Клем була справжнім більшовиком, людиною з великим і сильним серцем. Сьогодні, біля могили Євгенії, я хочу сказати всім радянським товаришам: ми, німецькі комуністи й антифашисти, з іще більшою наполегливістю будемо продовжувати боротьбу проти відродження фашизму й німецького мілітаризму. Ця боротьба повинна бути подарунком нашої незабутній Євгенії Клем.

Пам'ять про славу дочку радянського народу Є. А. Клем свято зберігають її однополчани по громадянській війні, її передвоєнні і післявоєнні учні і студенти, її колишні соратники по обороні Одеси й Севастополя, її подруги по гіркій долі полонянок і невільниць Равенсбрюка, її колеги-педагоги. В Одеському педагогічному інституті, де вона вчилась і вчила, створюється меморіальна кімната героїні. Щоб кожен, хто переступить цей поріг з бажанням стати вчителем,

Через двадцять з лишком років зустрілись невольниці
Равенсбрюка. Одеса, серпень 1967 р.

завжди рівнявся в усіх своїх вчинках і ділах на неї, як на високий взірець самовідданого служіння Батьківщині. Чудовий педагог, вона завжди утверджувала в свідомості людей високі комуністичні ідеали. Хай же гордістю Одеси стане справжня Людина — Євгенія Лазарівна Клем, вічно хай живе благородне її ім'я в пам'яті народній.

ВІЙНА І ЛЮБОВ

о яка ж усе-таки була вона, фронтова любов?

Боже, скільки про неї мовлено-перемовлено, передумано та перегадано!

Я розповім вам історію ще одного фронтового кохання...

Різким рухом вона смикнула плащ-палатку. Офіцери, що курили під брезентом, похапцем прикрили вогники цигарок.

— Перестріляю! — гнівно гукнула вона. — Знайшли час для перекурів!

Вминаючи гарячий недопалок у землю, Васін дививсь на неї зачудованим поглядом. І хоч тьма навкруги була тьмуца, він однаково бачив її племінні очі, яскраві, в цю мить гнівно стулені уста. Яка вона хороша! Вона завжди прекрасна, ця дівчинка з погонами старшого лейтенанта артилерії. І вона завжди має рацію.

— Йдемо, мамочко, йдемо, — тоном перепрошення сказав Васін. Через хвилину вони були у видолинку, з якого починалась велика прибережна поляна. Відкрити з усіх боків поляну цю ніяк не вдавалося подолати, а обминути її теж ніяк не можна. І це не хто-небудь, а вона, його Женя, командир протитанкової батареї Шпарагова, запропонувала хитрість: користуючись видолинком, прокопати через поляну повного профілю хід сполучення до ворожих окопів.

Цілу ніч працювали п'ятдесят солдатів і три офіцери. Саперними лопатками землю в мішок, мішок з рук до рук по ланцюжку — в кущі. З німецького боку злітали освітлювальні ракети, але це тільки допомагало тим, хто працював, — тінь від видолінка надійно прикривала їх.

«Молодець!» — гордився Васін, віддаючи належне її тактичній кмітливості й чуючи схвальні репліки солдатів. Він завжди пишався нею.

...Вони зустрілись у Дніпропетровську, старшина понадстрокової служби Олександр Васін і випускниця технікуму зв'язку Євгенія Шпарагова. Видно, це було кохання з першого погляду. Потім жили в Києві: він служив, а вона працювала на телефонній станції. Потім... Потім жінка здивувала чоловіка — вона вирішила стати військовим. Спершу він заперечував, згодом — зрадив. Їх обох зарахували курсантами Київського артилерійського училища. Тепер він склав належну ціну твердості її вдачі: не так-то просто було добитися цього зарахування, не так-то й легко було одній-єдиній жінці серед сотень чоловіків.

Є. В. Лещенко

Курсантами вони побували на фінській. Зрозуміли — сучасна війна вимагає великих знань.

Велику війну вони, щойно одержавши офіцерські звання, зустріли на польському кордоні. Попервах німці їх били. Але ж недарма на Русі за одного битого сімох небитих дають! Під Москвою стали на смерть.

На війні в неї швидко виробилось якесь надзвичайне чуття, яке частенько підказувало вихід зі, здавалося б, безвихідного становища. Та траншея через поляну теж принесла їм успіх у передсвітанковому бою. Вони несподіваним ударом відкинули ворога, вийшли до річки й без зупинки форсували її. Бойове завдання було розв'язане блискуче.

Полковник поставив лейтенанта Шпарагову за приклад іншим. Він сказав про неї, як про сміливого, відважного і тактично грамотного командира Радянської Армії.

Васін пишався дружиною. Йому в ній подобалося все.

— От і в чинах вона тебе обскакала, — підсміювались товариші, коли їй присвоїли звання старшого лейтенанта.

— То це ж добре, — щасливо посміхнувся він. Щирий і добрий, Васін був особливо задоволений, коли про них говорили: «наша бойова пара одеситів». Обоє вони вирости в чудовому синьому місті край моря і взяли від нього веселу життєрадісну вдачу, іскрометний гумор і особливу галантність. Війна, звісна річ, не прогулянка на Приморському бульварі від Пушкіна до дюка, але все ж...

Може, тепер це комусь здасться блідою сентиментальністю. Може... Справді, ворог під Москвою, вся величезна країна напружена до краю. Лється кров,

гуляє-косить смерть. Чи до пестошів тут? А командир протитанкової батареї лейтенант Васін у хвилину затишся морозного ранку четвертого січня 1942 року приносить своїй дружині, командиріві взводу управління Шпарагової на день народження малесенький букетик братків. Де і як він роздобув квіти — ніхто не знає. Але він їх роздобув, бачте, дістав. З-під землі! Бо вона любить квіти.

Різними бувають реліквії кохання. Квітка, прикраса, книжка... Євгенія Василівна ось уже чверть століття дбайливо зберігає звичайні солдатські байкові білі онучі. В Міжнародний жіночий день 8 Березня вона дістала їх від чоловіка в подарунок.

Між бойовими позиціями того дня було три кілометри. Ввечері комбат-три лейтенант Васін прийшов до свого лівого сусіда уточнювати обстановку. Лівим сусідом була батарея Шпарагової. Домовилися про все. Як тільки Васін вийшов, Євгенія Василівна згадала раптом, що був Олександр Михайлович у промоклих валянках. А приморозувало. Йшов густий сніг, дув сильний вітер.

Коли вони з ординарцем добулись до укриття Ва-

Бойове подружжя Є. В. Шпарагова й О. М. Васін. 1944 р. Болгарія.

сіна, Олександр Михайлович сидів біля грубки і сушив взуття. Парували валянки, іржавими плямами вкрились онучі.

Васін стрепенувся:

— Що сталося?!

— Сашо, я принесла тобі чоботи,— сказала вона. Перевзуйся. Вранці наступати.

При всіх своїх незліченних комбатівських турботах вона залишалась дбайливою дружиною.

— Як же ти? Часу ж...

Було вже після півночі, і, зворушений, спохватився Васін, що вже настав день свята.

— Вітаю тебе, мамочка, з Міжнародним жіночим днем. Бажаю великих перемог! — і не знайшовши нічого іншого, ткнув дружині метровий шмат свіжої (щойно приніс старшина) білої байки на онучі:— Мої старі ще зовсім добрі.— Він іще щось говорив, веселе, дотепне, і всім було добре й радісно. Крокувала по війні любов і перемагала війну.

На світанку 8 березня вдарив бій. Німецькі танки йшли прямо на батарею Шпарагової. Стало дуже жарко, і тоді фланговим вогнем підтримали її гармати Васіна.

Він, Васін, мав дивовижну здібність з'являтися в найскрутніший, у найпотрібніший момент. Бувало, зв'язківці, розвідники обминуть, не помітивши її замаскованого КП, а він у негоду, в п'ятні знайде без помилки.

— Я серцем дорогу чую,— відповідав Васин на здивовані питання й жарти товаришів.

Не раз бувало, що обставини загрожували розлукою, але щоразу любов виходила переможцем у суперечці з обставинами і впертими начальниками. Так і йшли цілу війну поруч, в одному стрілецькому полку.

То командували сусідніми мінометними ротами чи батареями протитанкових гармат, то він приймав взвод управління, то вона. Залишались і самотніми. Це тоді, коли хтось із них потрапляв до госпіталю.

Розлука — випробування вірності.

...Одного разу в батарею Шпарагової прислали нового санінструктора, молоду гарну дівчину. Через два дні комбат-один прогнала її з батареї.

— Війна, молодший сержанте, нічого не спише,— сказала одна жінка іншій жінці.— І твої втіхи — не кохання, а чорт його зна що. Йди звідси і скажи: я вигнала. Спитають, за що — говори, що хочеш...

Строгою була Євгенія Василівна. Добре знали це і солдати, і офіцери. Їх з Васіним прекрасна любов батягтох осяяла своєю чистотою.

Жінки в ті роки здебільшого чекали листів з фронту. А їй на фронті доводилось одержувати вістинки з тилу. Але Васін не залежувався в госпіталях. Сяк-так «підремонтується» — і на передову, в свій полк, до неї. Мали вони зустріч і не на фронті. В одному з куйбишевських госпіталів тиждень лежали, не знаючи про те, в палатах на одному поверху. Сусіди по койках наслухалися їхніх захоплених одне про одного оповідань і, здогадавшись, привезли її на візку до чоловіка. Не раз зазнала Євгенія Василівна і контузій, і поранень, але одужання наставало на диво швидко. Чи то міцне здоров'я тоді було, чи ліки допомагали. Чи, може, висока любов їх завжди зцілювала. І знову разом вони йшли у бій.

Дійшовши до Сталінграда, війна покотилась на захід. Нажили офіцери бойового вміння. Свої тонкощі з'явилися і в Шпарагової. «Найголовніше, щоб солдат у бою не сидів без діла. Зайнятий солдат — не до

паніки йому. Зіпсувалась гармата — берись до «максима», піхота ворожа йде за танками — накривай з ротних мінометів, підійшли танки близько — хапай гранати і пляшки з КС!» Усе це спорядження завжди було в її батареї, і артилеристи навчились добре володіти ним. Берегла вона солдатів, за що матір'ю називали вони її. «Мати сказала...»

Скільки разів зривало їх на ноги коротке слово — танки!

— Батарея, до бою! — вигукувала вона звичну команду високим і дзвінким голосом.— По ворогах Радянської Батьківщини...

І гуркотили гармати. Хто пережив хоч одну танкову атаку, той знає, що це таке. Не раз доводилося Шпараговій ставати на місце пораненого чи вбитого командира обслуги й викочувати гармати на пряму наводку. Лоб у лоб: броньовані ревучі чудовиська й утла гарматчина.

Ось що 23 лютого 1945 року писалось про Шпарагову і Васіна в червоноармійській газеті:

«Сьомий раз за час служби вони зустрічають разом ювілей нашої доблесної Радянської Армії. Гордістю сповнені їхні серця — своєю ратною працею вони внесли частку у великий бойовий подвиг народу». ¹ На бойовий рахунок батареї лейтенанта Васіна і старшого лейтенанта Шпарагової лише в останніх боях було записано майже сорок знищених ворожих танків. І було в них п'ять, не рахуючи медалей, орденів на двох. Пліч-о-пліч, допомагаючи один одному, виручаючи одне одного, пройшли чоловік і жінка з боями Росію, Україну, визволяли рідну Одесу, воювали в Болгарії, Румунії, Угорщині, Югославії. Розлу-

¹ «За Отечество», № 25 за 23 лютого 1945 р.

чилися вони в австрійському населеному пункті Тішен. Ударив прощальний салют, і впала вдова на жовтий суглинкуватий горбочок. Але підійшов командир полку:

— Батарея лейтенанта Васіна чекає свого командира, Євгеніє Василівно.

Так — батареєю лейтенанта Васіна — і називали підрозділ до самого кінця війни, до перемоги. Артилеристи разом зі своїм новим командиром гвардії старшим лейтенантом Шпараговою жорстоко мстились ворогові за лейтенанта Васіна.

Вона пам'ятає ті останні дні до найменших подробиць. Він лежав на возі закривавлений і неприродно блідий. Навіть світлий зуб ніби потемнішав.

Осколки німецької міни повпинались у шию, руки, живіт. А він, веселий і дотепний, її Васін, усміхався блідими губами.

— Нічого, нічого. Ти ж знаєш — я витерплю. Ми ще погуляємо з тобою на Приморському бульварі: «Як ся маєте, пане дюк?»

Шість днів боровся він у медсанбаті з останнім своїм ворогом — смертю. Він був певен, що здолає її, але ворог виявився дужчим. Підкошений нею, Васін устиг лише гукнути:

— Мамочко, я хочу жити! Скажи їм, я хочу жити!

Він не сказав їй, що чинити далі, як їй жити. А було їй у ту пору всього лише двадцять шість років, а до перемоги залишалося двадцять недовгих днів.

Велике було горе Євгенії Василівни. Але ж ішла ще війна: кожного дня, кожної години життя ставало на герць зі смертю. Воно, життя, зазнавало поразок, мало втрати і все ж перемагало, брало своє.

Через рік Євгенія Василівна вийшла заміж за лейтенанта їхнього полку Григорія Лещенка. (Хай да-

рують мені святенники, я не бачу в цьому зради.) Він на диво схожий на Васіна, так благав її, так присягався:

— Я любитиму тебе, як Васін. Якщо в нас буде син, ми назвемо його Олександром.

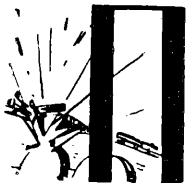
В них народилась дочка. Її звати Саша. Саша пишається цим. Вона журиться за своїм недавно померлим батьком. Але (складний інструмент—жіноче серце) вона часто просить матір розповісти про Васіна, про їх таке красиве фронтове кохання. І ще вона любить, коли на стіл кладуть подарунок Васіна— за чверть століття ні разу не вбрані звичайні байкові солдатські онучі...

Одного разу, вже чимало літ тому, біля могили на другому кладовищі в Одесі, на тій ділянці, де поховано Євгенію Лазарівну Клем, розмовляли дві жінки.

— Ви вже пробачте мені, що я сюди ходжу,— говорила сивій бабусі Євгенія Василівна.— Мій Олександр Михайлович Васін далеко лежить, в Австрії. А я як побачила на пам'ятнику «Олександр Михайлович Васік», як і мій народження 1913 року, то ніби до чоловіка свого прийшла.

— Нічого, люба, не гріх могилку доглянути...

Так і приходять сюди старенька мати, яка втратила сина, і вдова солдата, який віддав життя за Батьківщину. І спонукає їх до цього всеперемагаюча свята любов.

МАЙРА-МАШЕНЬКА

артизанська характеристика займає всього лише невеличкий аркушик. Починається вона так:

Бахтіарова Майра Файзулівна, 1923 року народження, член КПРС з 1944 року...

Характеристику підписали: Б. Ерен-Прайс, командир загону 11-ї партизанської бригади, і К. Цуков, комісар загону. Короткі — на одне-двоє речень — абзаци. І ось що криється за ними.

З 1941 р. по квітень 1943 р. перебувала в лавах Радянської Армії як медсестра евакогоспіталю Північно-Західного фронту. Показала себе мужньою і відданою патріоткою.

Одного разу до них приїхав кореспондент червоноармійської газети і пропросив назвати найвідважнішого бійця. Його привели до сестри Бахтіарової.

— Ось наш найвідважніший боець.

Вони довго розмовляли. Майра розповідала. Червоноармійці доповнювали. Кореспондент записував.

«Бахтіарова Майра, — записував кореспондент, — у перші ж дні війни прийшла до Ленінградського військового комісаріату і почала просити, щоб її послали добровольцем на фронт. Але їй відмовили: надто молода та невміла. Тоді дівчина сказала, що вже скінчила школу медсестер у Ленінграді і обіцяє бути корисною. Вона домоглася свого — її зарахували до лав Червоної Армії і послали у військовий госпіталь.

Майра з головою поринула в роботу. Ласкою, теп-

М. Ф. Алексеева

лотою піднімала вона сили й дух поранених, разом з ними не спала ночами, терпіла всі злигодні.

Однієї темної холодної ночі ешелон з пораненими бійцями прибув на станцію Бологе. Раптом налетіли німецькі літаки й почали бомбити ешелон. Майра зі своїми подругами Марусею Федоровою, Марусею Корнієнко і військкарем Бушуєвим почали виносити поранених у безпечне місце. Незважаючи на бомби, вони цілу ніч до світанку носили поранених. Коли ва-

гони вже були порожні, на станцію прибув ще один ешелон з пораненими. Ворог знову почав бомбардування й обстріл з кулеметів. Зовсім близько вибухнула бомба, і Майру поранило в руку і тяжко контузило — три місяці потім не чула на вуха. Незважаючи на це, молода дівчина зі своїми товаришками перенесла поранених і цього ешелону в безпечне місце.

Бахтіарову вважають однією з найкращих медсестер госпіталю. Її праця, піклування і відвага не залишились непоміченими. Уряд нагородив її медаллю «За відвагу». Комуністи прийняли до лав партії».

Закінчивши писати, кореспондент подумав і дав заголовок: «Безнен Майра» («Наша Майра»).¹ Так просили назвати статтю і червоноармійці. Листом бійців до Майри кореспондент закінчив свою розповідь. Ось що писали червоноармійці:

«Дорога сестро! Ми, кого ти воскресила і кому врятувала життя, посилаємо тобі найкращі побажання в твоєму молодому житті. Нам ніколи не забути тебе, і до смерті ми будемо пам'ятати твої добрі діла.

Спасибі тобі, дорога сестра і друг, Бахтіарова Майра!»

3 квітня 1943 року по березень 1944 року брала участь у партизанському русі Ленінградської області як медсестра окремого партизанського загону.

Проявила себе мужньою і самовідданою партизанкою, нерідко показуючи собою приклад героїзму і відваги.

— Попереджуємо: буде дуже важко,— сказали в партизанському штабі, прочитавши її заяву.— Можна й не повернутися. Але медпрацівники там конче потрібні. Подумайте.

— Я все обдумала,— відповіла вона.— Прошу послати для роботи в тилу ворога.

До молодіжного загону, який мав стати ядром партизанського з'єднання, центром тяжіння для місцевого населення, підбралися славні хлопці й дівчата. Їх навчали стрільби, підривної справи, топографії. Треба бути готовими для всього — діяти доведеться в особливо складних і небезпечних умовах прифронто-

¹ «Ватан вчен» (За Батьківщину). Червоноармійська газета Північно-Західного фронту татарською мовою. № 11 (61) 1 лютого 1943 р.

вої смуги. На відміну від партизанів, що перебували в глибокому тилу ворога, загони, які діяли поблизу Ленінграда, не могли заходити до населених пунктів—скрізь стояли ворожі гарнізони. Чинячи диверсії, виконуючи складні бойові завдання, вони часто перемінювали бази, несли на собі поранених, спорядження і боєприпаси. Спали, де ніч застане, часто залишались без їжі. Ось до чого треба було бути готовим.

Два стрибки з парашутом вона зробила тренувальних. Третій — бойовий. Перед цим, третім, член Військової Ради вручив їй медаль «За оборону Ленінграда». Перед лицем своїх товаришів Майра склала партизанську клятву не щадити себе в боротьбі з ненависними окупантами:

— Кров за кров! Смерть за смерть!

Вони стрибали темної-темної ночі. Приземлились у лісі біля озера Чорного. І зразу ж почалася бойова робота: виходи в розвідку, диверсії на шляхах. Яке хвилююче все це й романтично-захоплююче, як військова гра в довоєнні часи! Такими, зовсім нестрашними, здалися їй ці перші дні в тилу ворога. Такими здавались вони і багатьом іншим, очевидно, тому, що поки що все йшло гаразд. Але невдовзі на них чекало найтяжче випробування.

В червні 1943 року в бою з каральною експедицією в районі озера Чорного замінила пораненого командира і, відновивши бойовий порядок, повела групу в контрнаступ. Була поранена, але до кінця бою залишалась у строю.

Він був жахливий, цей перший для багатьох необстріляних партизанів бій. З трьох боків обступили есесівці їх невеличкий загін і притисли до непрохідних боліт. Десь о десятій ранку перед партизанськими по-

зиціями з'явилися жінки і діти. Гнані німцями, що ховалися поза їхніми плечима, вони плакали і кричали. Ближче, ближче...

— Не стріляти! — пострибав по ланцюжку наказ командира. Ціпеніли руки, стискаючи зброю. І скреготали зуби від гніву. З'явилися поранені. Майра перев'язувала їх і відтягувала волоком у прикриття. Це була знайома робота... Потім наказ:

— Стріляти, тільки точно у фашистів!

Ох, і гарячий був бій. Між перев'язками хапалась вона за автомат і біла по підступаючих карателях. Дедалі частіше натрапляла вона на вбитих. Загинув досвідчений солдат-кулеметник. На його місце стала Ліда, дівчина з місцевих цивільних. Багатьох поклала вона влучним своїм вогнем! Але й її розшукала жалка ворожа куля.

Коли вже стало зовсім нестерпно, командир послав Колю Соколова, майже зовсім іще хлоп'я, відчайдушної хоробрості розвідника, спробувати через болота зайти карателям у тил. І Коля пройшов, повівши за собою комісара загону і п'ятьох партизанів з кулеметом. Майра в цей час перев'язувала командира групи, пораненого в ногу. Налякані стріляниною з тилу, німці збилися з темпу наступу. І тоді, несподівано для самої себе Майра скочила на ноги й гукнула:

— За Батьківщину! За Сталіна!

У лютому двобої, партизанам вдалося прорватися крізь вороже кільце, вийти з оточення і винести поранених. І лише тоді, поправляючи прилиплу до плечей гімнастюрку, Майра зрозуміла, що її поранено. Куля ввійшла в одне плече, а вийшла з другого, не зачепивши хребет. Кілька днів кашляла кров'ю. Але не це лякало. Гнітило те, що карателі замінували тілехи, хто загинув на полі бою. Не раз підходили пар-

тизани до колишньої своєї стоянки, але їм так і не вдалося поховати своїх бойових товаришів.

У ці дні місцева фашистська газета писала, що в районі озера Чорного доблесним німецьким воїнам довелося вести бій з регулярною і добре озброєною частиною Червоної Армії. Треба ж було якось виправдати та пояснити свої великі втрати і разом з тим применшити силу партизанів.

І ще один, вересня 1943 року, епізод, який не дістав висвітлення в партизанській характеристиці лише тому, що в певні часи про такі факти не прийнято було згадувати.

Весела радистка Машенька, дорога подруга, вмирала на її руках. Вириваючись з оточення карателів, загін пішов уперед. Вони залишилися вдвох.

У ці дні за ними гнались невдачі. «Попереджуємо: буде дуже важко»,— згадалися слова. Німці схопили в селі сім'ю партизана Івана Васильєва і тримали її як заложника. Потім зірвалася спроба пустити під укис ешелон біля станції Дивінської. Власне кажучи, попервах усе йшло нормально. По дорозі вони зустріли сім'ю радянського офіцера — стареньку матір, дружину й дівчинку років семи-восьми, які переховувались у лісі. Домовилися взяти їх у загін по дорозі назад. Підклали тол під рейки, але капсула не вибухнула. Швидко відступили. На призначеному для зустрічі з сім'єю офіцера місці Майра побачила раптом три обгорілі трупи. Тільки в дівчинки якимось дивом уціліли тоненькі русяві кіски. Скрикнула від жаху Майра, і тут їх обстріляли з засади. Впав, підкошений, Іван Васильєв. Загинув ще один партизан. Відстрілюючись, відірвались від переслідувачів і лише на ніч, до краю змучені, повернулись у загін.

На світанку її розбудила стрілянина. Майра встигла тільки схопити автомат і медичну сумку. І тут побачила Машеньку. Радистка, прикривши собою комісара, впала край багаття. Її поранило в живіт і голову. Довго несла подругу Майра.

— Лиши мене, йди з усіма,— сказала Машенька й померла.

Майра взяла зброю, прикрила товаришку гіллям і почала відходити. І раптом помітила, що податись їй нікуди. З усіх боків до неї наближались люди в німецькій формі.

Вона притулилась плечима до сосни й вихопила з сумки дві лимонки, які носила там завжди разом з медикаментами та бинтами:

— Не підходь — підірву!

— Ми нічого тобі не зробимо, не бійся! — почувла вона по-російському. І зрозуміла: власівці!

Зрадники були найлютішими ворогами партизанів. Вони ходили в ліс, розуміли його і через те були особливо небезпечними. Перед боєм біля Чорного озера в лісі теж бачили власівців. Але чому ці кидають зброю?

— Ми втекли з власівської армії і хочемо разом з вами боротися проти німців,— почувла вона.

Через день, вже записана в загиблі, Майра Бахтіарова привела в загін сорок озброєних до зубів чоловік. Їм повірили, і вони потім кров'ю спокутували свою провину перед Батьківщиною в боях з фашистами.

В листопаді 1943 року виконала завдання по агентурній розвідці ворожого гарнізону Дружної Гірки. Здобуті нею відомості сприяли успішному розгрому противника.

Спершу туди пішли розвідники — досвідчені партизани, що в яких тільки бувальцях не перебували. По-

вернулись похмурі—не пройти. Тоді під маркою сільського хлопчини послали Колю Соколова — наймолодшого в їхньому загоні. Але й він не зумів вийти з лісу — стільки патрулів стерегло підходи до села Дружна Гірка. Тут отаборились сили великої каральної експедиції для боротьби з партизанами. Карателі знущалися з мирного населення, виловлювали патріотів, робили вилазки на партизанські загоны. Вирішено було знищити їх. Підготовку операції поклали на загін Ерен-Прайса.

«Загін Ерен-Прайса! Ленінградський молодіжний! Хлопці — як перемиті — здорові, високі, безстрашні й сміливі в бою. Всі до пари командирові... Сам командир Борис Ісайович Ерен-Прайс (до війни секретар парткому Інституту фізкультури імені Лесгафта й інструктор Жовтневого райкому партії) — партизанів з осені сорок першого, виконуючи особливі завдання командування Ленінградського і Волховського фронтів, нагороджений орденом Леніна.»¹

До командира викликали сестру Бахтіарову.

— От що, Машенько,— сказав Ерен-Прайс.— Може, ти спробуєш? Дуже ж потрібно.

Другого дня на узлісся, де селянки з Дружної Гірки збирали хворост, вийшла дівчина. Підбираючи то там, то там сухе гілля, вона наблизилась до однієї з жінок.

— Я з партизанського загону,— сказала їй Майра не криючись.— Мені треба пройти до вашого села.

Жінка злякано відсахнулась. Потім довго радилася з односільчанками. Майра не засуджувала їх — вони боялися. Адже он скільки набачились вони за ці роки розстріляних та повішаних, та замордованих — за

¹ І. Крутиков. «В прифронтовых лесах». Записки партизана. Ленвідав, 1965 р., стор. 300—301.

зв'язок з партизанами. Нарешті, селянка повернулась.

— В'яжи хворост, ходімо з нами.

Вона йшла, не знаючи, куди її ведуть. Край села дорогу перепинив солдат. Перша жінка щось йому тихо сказала. Майра здригнулася: що? Струнами задрвеніли напружені до краю нерви. Німець ішов до неї. Турсонув в'язкою, пхнув у плечі:

— Ком!

Біля перших хат Майра здобулась на силі, озирнулася — солдат залишився там, де й був.

— Не бійся,— сказала перша молодиця.— Ходи за мною.

Потім з відром Майра ходила до криниці, потім меткий хлопчина водив її на другий кінець села до тітки і розповів дорогою силу прецікавих і потрібних речей. Майра видивилась і взнала все: чисельність карателів, де штаб, де квартири офіцерів, де постоем стоять солдати, де розташовані міномети та кулеметні гнізда, де стоять танкетки, де пости. Можна було й додому.

Надвечір жінка вивела Майру поза городами до узлісся.

— Рискова ти, донечко,— сказала вона.— Як хоч ти звешся?

— Майра.

— Марія, значить. Ну, хай тебе бог боронить, Машенько.

Перед світанком партизани кількох загонів несподівано вдарили по Дружній Гірці. Без звуку зняли вартових, швидко придушили вогневі точки. Каральна експедиція була знищена майже повністю.

— Кров за кров! Смерть за смерть! За радистку Машеньку, за Ваню Васильєва, за всіх!

Кількох легко поранили партизанів Майра ретельно перев'язала. Це була одна з найбільш вдалих операцій партизанського загону Ерен-Прайса.

В грудні 1943 року в складі підривної групи пустила під укіс ворожий ешелон на перегоні Підсіви Варшавської залізниці.

Цю залізницю німці берегли, як ока в лобі. По ній ішли підкріплення гітлерівським військам, що стояли під Ленінградом. Через кожні триста метрів тут затаїлись секрети, між ними — патрулі. Десятки відважних партизанських бійців гинуло, даремно намагаючись висадити в повітря Толмачевський міст. Тоді «рейкова війна» на інших дільницях залізниці набула якнайширшого розмаху...

Місце диверсії визначили й розвідали заздалегідь. Їх п'ятеро. Глухої ночі вони, несучи на собі вибухівку, нечутно ступаючи слід у слід один одному, вийшли до полотна. Нашорошився засніжений ліс, дужчав мороз. Поблизу засікли німецький секрет... Пройшов патруль з собаками... Невдовзі простукотіла дрезина. Тепер — вперед!

Троє біжать до полотна, двоє з п'яťох стискають автомати, готові щохвилини стати до бою. Швидко підкопано рейку, закладено тол. Спалахнув шнур. Тепер — як швидше назад. Вигулькнув поїзд. Легко сказати: як швидше. Гострий як ніж наст, по пояс сніг, торішнє гілля ноги перечіплює. І все ж — як швидше. Щоб не ув'язалась погоня. Позаду вже гуркочуть вибухи, червоними спалахами півнеба заливає заграва. І — вереск. Одчайдушний, дикий виск. Що б це могло бути?

Перевірна група встановила: злетів у повітря ешелон, що йшов у бік Ленінграда з боєприпасами, тех-

нікою та... вагоном свиней. Так що zostалися того разу гітлерівські вояки й без шпику.

Три доби минуло, поки гітлерівці відбудували полотно. Три доби Варшавська залізниця на перегоні Луга — Ленінград стояла без дії. Стояла завдяки героїзмові п'ятох партизанів 11-ї бригади. Кожне руйнування залізничного полотна, кожен пушений під укис ешелон був ударом по ворогові, був допомогою нескореному Ленінградові.

В лютому 1944 року на шосе Луга — Псков біля села Замостя загін блокував дорогу і вів напружений бій з відступаючими гітлерівцями. Майра Файзулівна взяла в ньому активну участь як партизанка-боек і була важко поранена.

14 січня 1944 року війська Ленінградського і Волховського фронтів перейшли в рішучий наступ. Метою операції був «розгром ворожої групи армій «Північ», повна ліквідація блокади Ленінграда й очищення Ленінградської області від німецько-фашистських загартників»¹. З дня на день напруга грандіозної битви зростала. «Партизанський рух у тилу ворога став важливим фактором стратегічного значення, котрий радянське командування враховувало при плануванні великих операцій»². Народні месники допомагали Радянській Армії зламати опір ворога ударами з тилу. Вже в перший день наступу 11-а партизанська бригада зробила наскок на станцію Мшинська. Партизанам вдалося розгромити ворожий гарнізон, висадити в повітря німецькі склади і станційні споруди, зруйнувати тринадцять кілометрів залізничного полотна.

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. Військвидав. М., 1964 р. Том 4, стор. 34.

² Там же. Стор. 447.

Урочистий артилерійський салют, що проgrimів 27 січня в Ленінграді, сповістив усьому світові, що ворожу блокаду ліквідовано остаточно. Це було велике і радісне свято, люди плакали і сміялись од щастя.

А в прифронтовому тилу ворога на смерть стояли проти знівснєлих фашистів ленінградські партизани. В ніч на 30 січня 11-а партизанська бригада напала на станцію Оредеж і на тривалий час зірвала рух ворожих транспортів, чим подала величезну допомогу наступаючим військам Волховського фронту.

І от шосе Луга—Псков. Бій під селом Замостя. Невеличкий епізод величезної битви. Партизани вперто спиняли тут ворожі частини, які відходили під ударами військ Ленінградського фронту. Того лютневого дня німці провели масовану артпідготовку, багато разів бомбили позиції партизанів з літаків. На землі кипіли люті бої. Партизанка Бахтіарова вела в цепу вогонь по ворогу, що вперто напосідав у цьому місці. Переув'язувала поранених. Коли завдання було виконане і по німцях з півночі вдарили регулярні частини, партизани почали відхід за річку до лісу. І от там, на відкритому просторі замерзлої річки, і цокнула її ворожа куля в ногу.

За високу мужність і успіхи в бою 11-й партизанській бригаді було вручено Червоний прапор; на шовковому полотнищі золотими літерами писалося: «За героїчну допомогу військам Ленінградського і Волховського фронтів від Жовтневого райкому ВКП(б) і райвиконкому депутатів трудящих Ленінграда»¹.

Це була дуже дорога нагорода. Несхитне і мужнє місто Леніна було надихаючим прикладом, навчало ленінградських партизанів жити, боротися і перемагати.

¹ П. Р. Шeverдалкин. «Героическая борьба ленинградских партизан». Ленвидав, 1959 р., стор. 245.

ти. Серед 5247 нагороджених партизанів і підпільників Ленінградської області було ім'я і Майри Файзулівни Бахтіарової. Вона одержала медаль «Партизанові Великої Вітчизняної війни I ступеня».

8 березня 1960 року газета «Черноморский гудок» в № 29 (3641) надрукувала листа В. Рудь під заголовком «Наша сестричка Машенька».

«Багато хто з тих, які лікуються в процедурному кабінеті 2-ї Одеської залізничної поліклініки, знають медсестру Марію Алексееву. Мені не раз доводилося бачити, з якою любов'ю до справи працює т. Алексеева, яка в роки війни була медичною сестрою в партизанському загоні. Вона добре вивчила свою спеціальність і чудово справляється з усіма обов'язками. Її тепло звуть «наша сестричка Машенька». Є чого почитися в цієї скромної чесної трудівниці, яка виховує трьох дітей».

Це про Майру Файзулівну Алексееву-Бахтіарову.

Тепер про її чоловіка, Миколу Олексійовича Алексеева, який теж пройшов війну. П'ять років тому, після повернення з рейсу, в Миколи Олексійовича, машиніста морозильної установки китобазу «Советская Украина», несподівано приключився тромбофлебіт правої ноги, а далі щонайтяжчий інфаркт. Він вже помирав. Але не вмер, хоч лікарі залишили один шанс з десяти тисяч. Він вижив.

— Хто виходив? Безнен Майра — наша Марія, — всміхається Микола Олексійович. — Вона й художником мене зробила — на щось інше здоров'я ж не стає. Тобі, каже, треба межі людьми бути. На курси в Будинок народної творчості пішов.

Учень виявився здібним. У 1965 році фірмений поїзд «Одеса» зайняв перше місце в країні. Його оформ-

лення виконане за ескізами художника-оформителя Алексеева. І поїзд «Чорноморець» теж він оформлював. Пам'ятаєте? Біла чайка над морем. Такою ввижалась вона йому в далеких рейсах: вільна, відважна.

Він мріє змалювати портрет дружини. Обов'язково хороший. І показати на виставці, багатьом людям. Якщо портретові потрібна буде назва, вона готова: «Майра-Машенька».

ЧЕРВНЕВІ РАДОЩІ

и помічаємо свій вік, дивлячись на дітей, і в дітях-таки пізнаємо себе. Час летить, летить і летить.

Перед тим днем Людмила принесла дві четвірки — з російської мови та геометрії. Того дня був третій екзамен на атестат зрілості...

Буває в долі людини особливий місяць, на який припадають найважливіші події її життя. В долі Ольги Муранової такий місяць — червень. У червні вона прийшла на фабрику. І було це двадцять вісім років тому. Двадцять вісім... Накладальниця, потім — курси бригадирів прядильних машин, робота в цеху, школа ФЗН. Які далекі ці дні! Юні, ясні, в білій сукенці весняні дні...

Але ж був і інший червень — війна! І опинилась Одеська джутова фабрика в Середній Азії, в далекому місті Фрунзе...

Ось уже п'ять років, з шостого класу, Люда носить у своєму шкільному щоденнику малесеньку вирізку з газети. Мати-солдат. У пілотці з червоною зіркою, в гімнастйорці.

Мати в гімнастйорці і пілотці... Вартувала небо на афганському кордоні, охороняла небо над Кримською конференцією. Були Польща, Чехословаччина. І під Прагою, в містечку Подебрадї, зустріла рядовий окремої роти служби повітряного спостереження, оповіщення і зв'язку Ольга Муранова День Перемоги.

На газетній вирізці з портретом 1945 року дочка зробила напис: «Моя мамуся». Мати завжди з нею. Гордість. Опора. Мати завжди поруч.

О. Ф. Муранова

Якось Люда прийшла до матері в цех. Не просто подивитися — спробувати. Поставила її мати до мотальної машини. До тієї самої, яка намотує нитку на особливі котушки, що веретенами звуться. Гуркіт — голосу власного не чути, у вухах закладає, мокро повітря аж тягнеться. Все перед очима крутиться, мигтить. Там урвалось, тут спинилось. Що робити? Що ж!? Та ось з правого боку підійшла одна дівчина з материної, «муранівської» бригади. Заправила нитку, пе-

ремінила почино, підбадьорила посмішкою — вище носа! А з лівого боку інша — вище!

Вміє розуміти людей її мати, Ольга Муранова. Раз у раз приходять у бригаду нові дівчата. Ні, бригадир не поставить новачків окремо, на одній машині. Вони стоятимуть між найдосвідченішими найвправнішими робітницями. А коли стоїш межи сильними, то й сам дужчаєш.

Три з половиною години простояла Люда коло машини. І за ці години зрозуміла вона, за що так шанують, так люблять дівчата свого поммайстра, її ма-

тір. Про кожну вона подбає, підшукає таке місце, щоб людині і працювалось і зароблялося добре, для кожної прибереже щире, потрібне слово. Звідки тільки часу бере? І зміни свої стоїть (коли треба — то й біля машини, як рядова мотальниці), і дружинниці, і член товариства винахідників та раціоналізаторів, і партгрупорг, і член партбюро цеху, і активістка цехкому, і в громадському відділі кадрів працює. А ще вона — тьотя...

Може, й не так давно, а вже-таки давненько це було. Підвела одного разу до неї мотальниця Валя Головченко зніяковілого хлопця і сказала йому:

— Оце моя тьотя, тьотя Оля.

А тепер уже в тьоті Олі (хлопець і справді повірив що це рідна тьотя) клопіт: рано-ранесенько на вулицю Свердлова за Валеркою, синком Валентининим. Мати ж на зміні, а батько, що отим зніяковілим хлопцем був, Віктор Шапотайло, диплом пише — технікум автомобільний кінчає. От і спішить рано-ранесенько Ольга Федорівна на вулицю Свердлова. Нічого не вдієш — тьотя. Але невдовзі вже Валерка до ясел піде — добилась-таки.

— Тьотю Олю, допоможіть влаштувати дівчину на роботу...

Це теж давно, ще давніше — в сорок п'ятому, сорок шостому, чи може, й у сорок сьомому було. Клопоталась пропискою, брала до своєї бригади... Для всіх їх тепер вона — своя, рідна людина, перший заступник та захисник. І балачок-суперечок, і конфліктів бувало немало — вона завжди на захист. Слабкого — поміж сильними, і вже слабкий дужчає. Років з десять тому прийшла на фабрику Люба Краюхіна. А зараз перша робітниця, навчає інших... Останні п'ятеро нових дівчат — які вони неоднакові! Тамара Котова на хо-

ду все схоплює, близько норми вже виробляє. А Тая Чабан — слабенька.

— Тьотю Олю...

Їх фабрика шефствувала над одним з фрунзенських госпіталів. Чи від машини, чи від будови (будували на новому місці і фабрику, і Великий Чуйський канал, і електростанцію для фабрики) — бігла Ольга між змінами в госпіталь. Сестра милосердя на громадських, як тепер кажуть, засадах. До кінця сорок першого, весь сорок другий, половину сорок третього... Тьотею Олею звав її, ровесницю свою, засліплений війною молоденький солдатик, сапер без обох рук... За нього вона листи писала твердим своїм чоловічим почерком. Тоді вона й пішла в солдати...

Через місяць після перемоги, в червні 1945 року, рядовому Ользі Мурановій вручили квиток члена Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Через двадцять один рік після Перемоги Ольга Федорівна Муранова представляла Одеську партійну організацію на XXIII з'їзді Комуністичної партії України...

Люди, зустрічаючись, по-різному вітають один одного. Одних — з чемності, інших — з обов'язку. На зустріч Муранової люди посміхаються — м'яко, тепло, щиросердо. Як другові справжній друг. І як справжній друг, вона вміє бути і твердою і не завжди зручною, якщо можна так висловитись. Зате вона вірна й надійна.

Не завжди однаково зустрічають люди чийсь високі нагороди. За Ольгу, тьотю Олю, Ольгу Федорівну, товаришку Муранову раділи всі.

Чим вона вирізняється з-поміж інших людей? Нічим особливим. Адже не проста ж це штука розклас-

ти все по полицках та по балах—тут ось п'ять, а от тут п'ять з плюсом. Ця ось робота корисна, а ця корисна з гаком. Колись — давно-давно — вона мріяла стати зв'язківцем. Війна зробила її зв'язківцем, і все ж вона повернулася на Джутівку, до рідної своєї роботи, до покликання, виходить... Адже хтось буде космічні кораблі, хтось видобуває руду, вирощує хліб, варить цукор. А от возити той-таки цукор можна лише в мішках з особливої тканини — 75—80 процентів загальносоюзного її виробництва випускають жінки Одеської джутової фабрики. Мішки для руди, господарські. Ще — тканина для лінолеуму...

Бригада поммайстра Ольги Муранової щодня дає понадпланові сотні кілограмів. Ті самі, з котрих ткалі виробляють добрячу тканину, а швачки пошиють надпланові мішки, у яких піде надпланова руда, хліб, цукор...

Рівно двадцять вісім років тому, такого ж самого червневого дня, вона прийшла на цю фабрику. Сімнадцятирічною, як ось її Людмила, дівчиною. Тепер вона стояла перед людьми і, розчервонівшись, збентежено посміхалася. А люди говорили. Говорили, додаючи перед її звичайним ім'ям неймовірно високе, дзвінке й горде — Герой Соціалістичної Праці Ольга Федорівна Муранова... Директор, головний інженер, парторг, від імені ткацького цеху, від імені швейного цеху, від імені комсомолу, від імені прядильного цеху. Дівчата її бригади вручили іменинниці яскравий, як сонце, гарячий букет...

Того дня мати добре-таки здивувала дочку. Вона прийшла додому с пломеневим цим букетом.

— Мамусю! Ти ніби екзамен склала?

Зніяковіло-щасливо усміхнулася мати:

— Склала, доню.

— Ой, мамусю, вітаю тебе. Мені в школі сказали, а я не повірила...

...Ми помічаємо, скільки нам років, дивлячись на дітей і в дітях-таки пізнаємо себе.

Ким ти, дочко, будеш? Ти вмієш обходитися з тваринами і мрієш про цирк. Це добре. А ще ти любиш господарювати, варити їсти — в нашому місті є училище морських куховарів... Мрія, знаєш, не завжди до щастя веде. До щастя веде любов — до людей, до справи своєї.

Дочка широко розчиняє двері й виходить на балкон. Це теж червнева радість — їхня нова квартира, окрема, з усіма вигодами. Кімнату заливає яскраве сонце. І вже мати чує пісню:

Сегодня все вокруг ликует,
Сегодня целый мир влюблен...

Це співає Людмила. Вона любить пісні. Кожне покоління, кожен вік має свої улюблені пісні.

Шагает солнце по бульварам...

Дивилась у ту мить на дочку і ширим серцем бажала мати, щоб і її Людмила пройшла свої майбутні роки так само, як і вона, Ольга Муранова, а може, ще краще, ще щасливіше...

ТА БАРАНКИ НЕ КИДАВ ШОФЕР...

Вона тринадцять годин до війни шофера автобазис Одеського порту Катерину Цапову одноголосно прийняли до партії. Була вона однією з небагатьох тоді в Одесі жінок-шоферів, людиною, досить знаною в місті. Шоферської справи навчив її, як і Валю Єгорову, Зіну Іванову, Надію Перекрестову, один вчитель — Микола Микитович Панчук. Брала вона участь і перемагала в багатьох, популярних у ті роки змаганнях водіїв. Квіти, кубки, оркестри... За шість передвоєнних років роботи в порту зажила собі авторитету й заслуженої трудової слави.

7 липня 1941 року вже на військовій машині і в червоноармійському обмундируванні вона заїхала з комісаром у Воднотранспортний райком партії—одержати партквиток. До армії пішла добровольцем — потрібні були шофери. Багато хто тоді йшов так. Але в неї була особлива, своя до того причина — відплатити. За чоловіка свого, Павла Тимофійовича, комбата-танкіста, який загинув у фінську війну.

Просто з райкому поїхала боєць Цапова розвезити жердини для встановлення польового зв'язку. В кишені гімнастюрки незвично стовбурчилась червона книжечка. Цапова пригадувала, як усе було в райкомі. Свою заяву: «Зобов'язуюсь високо нести звання члена Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)». І тепер сама вже собі підтвердила: зобов'язуюсь, даю слово.

В дні оборони Одеси, а потім усе далі й далі на схід вона возила снаряди і патрони, солдатів на пере-

К. С. Цапова

з них палали, бухаючи чорним мазутовим димом. Кинулась вона до третього, що нерухомо стояв з відкинутим баштовим люком. Відсунула пониклого водія і вже взялась була до важелів керування, збираючись вивести танк з-під обстрілу, як просто в оглядову щілину вдарив снаряд. Вона не відчула болю, хоч осколок пробив живіт. Вже непритомніючи, подумала, що ось так, мабуть, горів під Виборгом комбат Соколов Павло Тимофійович...

Її витягнув з палаючого танка якийсь одчайдушний молоденький лейтенантик. Її і двічі пораненого механіка-водія.

дову і назад солдатів поранених. Робила на своїй полуторці «ГАЗ-АА» все, що накажуть, їздила, куди пошлють. Чесно їй безвідмовно слугував дбайливо доглянутий «газик». Але її весь час непереможно вабило до танків: як-то було в них, у сталевих коробках, у сталевих домовинах покійному її Павлові Тимофійовичу?

Під Ростовом гнала вона придонським степом на повному газі з передової порожняком і раптом побачила наші танки. Два

Згодом уже, через два роки, в час боїв на Курсько-Орловській дузі, їй все-таки вдалося врятувати танк. Було це так. Пішло в контратаку дев'ять наших машин. У танковому двобої вони спалили більш як десяток ворожих машин, але й наших загинуло вісім. Немало коштувала кожна, навіть найменша, місцевого значення, перемога. Став і дев'ятий танк.

— Шкода, пропаде,— сказав командир,— а здається ж, він цілий. Міг би ще повоювати.

— Дозвольте спробувати вивести,— назвалась сержант Цапова.

— Пропадеш.

— Я дуже прошу.

— Ех! Ну, гаразд. Дуй, дівко!

З напруженою увагою стежили з КП, з окопів, як на нічийну землю, втискуючись у ґрунт, виповзла невеличка постать. Вперто просувалась вона поміж вибухами до танка і, нарешті, зникла під ним... Танк здригнувся, немов знехотя розвернувся. Німці по ньому, несподівано ожилому, відкрили шалений вогонь. Але—пізно. Маневруючи, танк помчав до своїх.

Замість належних за статутом на подяку командира слів: «Служу Радянському Союзові!», Цапова сказала:

— І все ж я врятувала його.

Що врятувала—танк, поранених танкістів, пам'ять чоловіка? — кожен зрозумів ці слова на свій розсуд.

І знову за баранкою. Куди пошлють, що накажуть.

Всього надивилась за війну. Але на все життя вкарбувалось у пам'ять те, що побачила десь під Вітебськом, край села, від якого вціліли тільки печі та обгорілі комини.

Це була весна 1944 року. На захід задкувала війна. Люто сікли землю кулі та осколки, топтали чобо-

ти, колеса, танкові траки, палив вогонь, а земля, чуючи весну, просила насіння, щоб вродити нове життя.

Там, за отим рядом печей, що тільки й zostалися від села, вгору до запушеного прозеленню лісу тяглися городи. А ще далі рожевіло небо. І туди, до неба, безсило й уперто закинувши голови, повзли два-бідцять жінок. Тягли плуга. Чорна земля радісно і вдячно лисніла на лемеші плуга-інваліда, а жінки вмивалися голодним потом, падали часом, знесилені, навколішки. Але тут-таки метушливо підводились і ступали далі...

— Можна, товаришу генерал? — попросила командира дивізії Цапова.

— Давай! — зрозумів генерал. — Треба.

Цілу ніч косогором на першій швидкості повзав «вілліс» з плугом на причепі. Яскравий місяць здивовано дивився, як час від часу з машини виходила

За баранкою фронтового «вілліса» гвардії старший сержант Цапова. 1944 р. Польща

жінка, вбрана по-солдатському, ставала в борозні і придивлялась до матово-чорної скиби. Вітер із заходу війнував пороховою тлінню, а земля духовито дихала визволеним життям...

Вранці до штабу прийшло дванадцять жінок. Як тільки з'явилась Цапова, поставали навколішки. Вони не мали ні грошей, ні худоби, ні хліба, ні картоплі, окрім насіння, щоб віддячити за оранку городів. Вони віддали все, що могли,— земний уклін.

— Машину, Катерино! — чомусь незвично різко наказав генерал.

Вітер із заходу війнував пороховою тлінню. По суворому обличчю комдива збігала сльоза. Зустрічні верхівки горбів здались їй апостольськими спинами дванадцятьох пограбованих війною селянок... Змордованих ворогом селянок.

З ним, з оцим ворогом, випало Катерині Цаповій не раз за війну стукнутись лоб у лоб.

Під Моздоком, в час оборони Кавказу, ходила вона в розвідку і роздобула «довгого», тобто такого, що багато знав, «язика». Наткнулась несподівано в кукурудзі на двох німців-зв'язківців. Один утік, а другого поранила в ногу в перестрілці. Скрутила його німецьким хлорвініловим телефонним кабелем і притягла до своїх.

У Сталінградській битві вона брала участь як шофер, як механік-водій легкого танку зв'язку... Ти чуєш, Павле Тимофійовичу? Цапову посилали туди, де гинули під кулями солдати-зв'язківці, де горіли розстріляні автомашини. Зухвалим маневром виходила вона з-під кинджального вогню протитанкових гармат, щасливо обминала міни. Вчасно доставлений наказ допомагав виграти бій, зберегти життя багатьом.

Люті бої вела під Шауляєм 6-а гвардійська штурмова армія, яка дійшла від Сталінграда до Литви. Згорів під час бомбового нальоту ворогів «вілліс» Цапової, вбило штабного мотоцикліста. В один з таких найнапруженіших моментів Цапова повезла на мотоциклі офіцера зв'язку з терміновим донесенням у штаб корпусу. І ось мчить вона по шосе. З видолинка вибігає шосе на горб. Там село, там штаб. І раптом мотоциклістка зовсім близесенько бачить блискучі клейонкові німецькі плащі. Ворог! До краю стомлений і знервований начальник штабу помилюся і вказав не ту дорогу. Фашисти потетеріли. Секундного їх замішання стало Цаповій, щоб оцінити обстановку і перед самим носом у фашистів розвернути мотоцикл. Ну ж і помчала вона! Цьвохкали, наздоганяючи, кулі. Але не наздогнали. Секретне донесення, від якого залежала доля цілої армії, до рук німців не потрапило. Вона вчасно доставила його за призначенням.

Пам'ять про ці подвиги — медаль «За бойові заслуги», ордени Червоної Зірки і Вітчизняної війни.

Різні дороги стелились під колеса її машин: асфальтові й бетонні шосе, кам'яні бруківки, роз'їжджені путівці і навпростець — цілина. Десятки, сотні тисяч кілометрів. І кожен з довгих оцих кілометрів був небезпечніший за іншого. Десь уже поблизу Варшави везла вона автоматників з важливим пакетом. Піщана пенькувата дорога звивалась осіннім лісом.

...Эх, путь-дорожка, фронт...

Тяжкого вибуху протитанкової міни вона не почувала. Несподівано втрачаючи баранку, що кудись вислизала з рук, вона провалилась у чорну безодню непам'яті...

Що було — минуло. А з того, що минуло, не все обов'язково пам'ятати. Невисока, сухенька, пшенично-сива жінка заплакала. Невміло, по-чоловічому суворо...

1945-й. Інвалід війни першої групи...

Люди! Пам'ятайте їх. Завжди пам'ятайте! За Батьківщину, за вас поклали вони своє здоров'я.

«Комуніст, гвардії сержант Катерина Цапова — учасниця Сталінградської битви, боїв на Курській дузі і визволення Прибалтики від німецьких загарбників показала себе як справжній патріот Вітчизни». — Так сказав про Цапову командир частини Герой Радянського Союзу А. І. Кислицин.

Так.

Щастя — це ж робота, усвідомлення своєї потрібності людям. Катерина Сергіївна задоволена з нелегкої своєї посади — вже мало не двадцять років за весь портовий транспорт вона відповідає, шанують її люди — не раз, не два обирали членом партійного комітету порту. Депутат.

Кожного свята листоноша приносить їй багато поздоровлень. Серед них обов'язково телеграма з Сімферополя від Марії Гаврилівни Щербакової. Вона завжди починається так:

«Люба мамусю...»

В 1941 під Мелітополем витягла Цапова на степовій дорозі з розбитої автомашини перелякане дівча-підлітка Машеньку. Сирітка залишилася з солдатами. І Цапова стала її названою матір'ю. Війна розкидала їх потім кого куди. Мати дійшла до Варшави, а дочка, яка теж стала солдатом, — до Берліна. До великої нащоді Перемоги. З орденами, з медалями.

¹ Я. Штернштейн. «Морські ворота України». О. «Маяк», 1958 р. Стор. 176.

«Люба мамусю! Вітаємо тебе зі святом. Бажаємо добро-го здоров'я, щастя, успіхів у праці. Завжди бути житте-радісною і молодою. Міцно обнімаємо й цілуємо. Дочка, внуки».

Надзвичайно прекрасна і високосяйна щедрою ма-теринською любов'ю та дочірньою вдячністю ця спорідненість двох жінок, які пройшли крізь багато фронтів тепер уже далекої війни.

Незважаючи на 57 років, що залишилися вже за плечима, кипуча натура Катерини Сергіївни не визнає пенсії. (До речі, про пенсію: думається, що своїми бойовими подвигами і пролитою кров'ю, своїми тру-довими ділами — орден «Знак пошани» задарма ж не дають — заслужила Цапова право на пенсію персо-нальну.) Але це — лише до речі. А поки що —

Пусть бьют в стекло
Всем чертям назло
Дождь и снег.
Пусть свет, пусть тень —
Въеду в новый день
Раньше всех!..

їм'я має світову славу. Надія Олександрівна Пучковська — депутат і заступник Голови Верховної Ради Української РСР, доктор медичних наук, професор, член-кореспондент Академії медичних наук СРСР, головний редактор офтальмологічного журналу, голова наукового республіканського Товариства офтальмологів, директор Українського інституту очних хвороб і тканинної терапії імені академіка В. П. Філатова, Герой Соціалістичної Праці.

Але мало хто знає, що в час війни Надія Олександрівна була на фронті. Серед її численних високих і почесних нагород — орден Вітчизняної війни і медаль «За перемогу над Німеччиною». Є і її внесок у велику Перемогу.

* * *

...Цього навчив фронтний досвід.

Серед майна очного відділу евакогоспітальною № 1606 було чотири речі, котрі начальник відділу капітан медичної служби Пучковська цінувала найвище, — дві заклені віконні рами, величезна полірованого дерева шафа-гардероб і гасова лампа. Два роки у складі військ 4-го Українського фронту разом з госпіталем ці чотири речі рухалися на Захід. Особливо дорожили гасовою лампою, а неоціненне від неї скло берегли, як зіницю ока. Вони потрапляли, бувало, під бомби, зазнавали ушкоджень, але, негайно полагоджені, повертались у стрій, не припиняючи своєї служби. Донбас, Лівобережна та Правобережна Україна, Карпати, Польща...

Н. О. Пучковська

смішки солдатів: «І на фронті бабота без ганчір'я не може».

Серед зруйнованих будівель досвідчене око швидко відшукувало підходяще приміщення. В один з віконних отворів вставлялася засклена віконна рама, решту замурували уламками. Готово: тут розгорталась операційна. Інша кімната, завдяки другій рамі, негайно таким самим способом перетворювалась на перев'язочну.

Починалась робота. Всіх поранених треба оглянути, записати, призначити лікування, оперувати. Поліро-

Небагато на дорогах війни в ті роки знаходилося вцілілих населених пунктів. Частіше на медиків чекали руїни. А тут з передової «летучка» — шістдесят поранених; їм, пораним у голову, не можна було відкладати операцію надовго. В ці моменти дорога була кожна секунда. І от коли відкривались раптом чудові властивості тих чотирьох предметів, які стороннім людям здавалися абсолютно зайвими тут, у медиків, а багатий гардероб не раз викликав іронічні по-

вана шафа виявлялась зовсім не тим, для чого колись її призначали; це була «темна кімната», без якої неможливо провести обстеження очного дна. А лампа, допотопна газова лампа, замінюючи електростанцію, рівним своїм світлом породжувала дзеркальний «зайчик», що проходив у глибини пошкодженого ока.

Операції... Їх було тисячі, не один десяток тисяч. Часто-густо випадали дуже трудні дні — по двадцять п'ять-тридцять операцій, що потребували ювелірної точності й не допускали ніяких скидок на умови та втому. Тільки тоді це називалось простіше — обробка ран.

Зашивання оболонок очей, які зазнали проникаючого поранення, і ран навколо очей.

Видалення ока... Так!

Видалення внутріочних сторонніх тіл.

В експозиціях столичних музеїв і зараз можна зустріти стенди цих «сторонніх тіл» — ворожих куль, різних осколків, — що їх вилучили з очей наших радянських солдатів. Кілька таких стендів назбирала за війну капітан Пучковська.

Пересадженням рогівки тоді, певна річ, не займалися. Але очі людям рятували. Потік поранених найясніше за все говорив про запеклість бою. Подеколи в очному відділі 1606-го бувало до трьох сотень солдатів і офіцерів, що мали пошкодження очей. І на всіх тільки два лікарі — Пучковська й ординатор Валентина Олексіївна Братчикова. Днями й ночами працювали вони без сну і відпочинку. Не ставало іноді води, дров — їх роздобувати вирушали легко поранені. Вони ж ставали, допомагаючи медперсоналові, й санітарами — доглядали «трудних». Солдат і тут ішов на виручку солдатіві.

Евакогоспіталь, крім номера, мав ще найменування: «Голова». Сюди потрапляли всі, хто мав поранення в голову. Пучковській не раз доводилося консультувати в нейрохірургічному відділі. У солдата щонайважче пошкодження голови, він непритомний, весь у бинтах. А потрібен якнайретельніший огляд (знов з допомогою дорожньої гасової лампи), потрібен безпомилковий висновок.

Поранені, які потрапляли до капітана Пучковської, називали її між собою високим словом Надія, вкладаючи в нього найглибше, найпотаємніше значення. Надія, Олександрівна. І надії тисяч здійснювались.

Вона завела в своєму відділі «Аркуш життя». За інструкцією він не передбачався, інспектори до нього не заглядали, поранені про нього не знали, хоч і проходили за його графами: На операцію. Вид лікування. На долікування. На виписку. У глибокий тил. «У глибокий тил» — це найтрудніші, особливо — з опеками очей. Відчуваючи своє безсилля, вона сама краjala собі серце: «Невже — все?»

«Аркуш життя» вносив стрункість, науковість у працю фронтового лікаря. Він допомагав краще пізнати людей, їх психологію, знаходити часом єдині, може, не зовсім медичні шляхи до зцілення.

Якось під час чергового обходу Пучковська звернула увагу на одного з поранених. Дуже вже на когось був схожий. На кого ж? Перебрала вона в думці дні своєї військової служби і раптом усміхнулась. Ну, звичайно ж, Москва. Це було в Москві. На плацу військової комендатури.

Заповзятливий службист-старшина розкотисто командував:

— Стр-р-ройовим!

І в захваті вигукував, підхльоскуючи:

— Вище ніжку!.. Ще вище!..

І поміж солдатами в строю два лікарі, ще не атес-товані, у формі рядових, дві години практикувалися у стройовому кроці за те, що комусь не так оддали честь... Трагікомедія.

Пучковська усміхається, поправляє пораненому по-в'язку:

— Не журіться. Все буде гаразд. Ви ще — стройовим. Знаєте: «Вище ніжку!»

Губи під білою пов'язкою ворухнулися:

— Спасибі, доктор.

Вісімдесят процентів поранених завдяки своєчас-ній медичній допомозі і високій кваліфікації фронто-вих санінструкторів, санітарів, медсестер, військфельд-шерів і лікарів повертались у стрій і знову били нена-висного ворога.

У Самборі — є таке містечко в Карпатах — поране-ні поздоровили капітана Пучковську з високою наго-родою. Вона одержала орден Вітчизняної війни II сту-пеня і подяку по фронту.

Найприємнішою для Пучковської в її «Аркуші життя» була графа «На виписку». Особливо коли по-ранений проходив майже всі інші графи, починаючи з операції. Це були дні перемог, дуже великих її пере-мог.

Знято з очей пов'язку, і Пучковська каже:

— Дивись, солдат.

Повіки трагічно-напружено здригаються:

— Боюся, доктор.

— Що ти бачиш?

— Усе те саме, — гірке зітхання: — сліпучий круг, перекреслений чорними палицями.

Йому ввижається це вже багато днів — з тієї ата-

ки, з тієї ночі, наприкінці якої «летучка» привезла його в госпіталь.

— Ну ж бо, сміливіше. Дивись!

І раптом солдат рвонувся цілим тілом вперед.

— Це сонце, доктор? — спитав він боязко й непевно, але розтулив повіки дужче і засліплено-щасливо закричав:— Доктор, сонце! Сон-це!!

...Молодшому лейтенантові Стрельцову не судилося більше побачити сонця. Дуже важке ушкодження очей позбавило його, майже юнака, зору. Він став апатичним, млявим і мовчазним, втратив до всього інтерес... І в таких, як він — похмурих, зневірених, Надія Олександрівна вміла пробуджувати віру в майбутнє. А от слова подяки одного разу почула аж мало не через двадцять років.

Кандидат у депутати Верховної Ради Української РСР Надія Олександрівна Пучковська зустрічалась у технологічному інституті зі своїми виборцями. Виступило багато людей, збори наближались до кінця. І тоді попросив слова ще один товариш. Він був незрячий. Він розповів про те, що закінчив вищий учбовий заклад, що в нього прекрасна дружина і хороші діти, що в нього улюблена робота. Одне слово, він щасливий.

— За все це я маю дякувати,— сказав сліпий,— чудовій людині, лікареві, колишньому капітанові медслужби нашого 4-го Українського фронту Пучковській Надії Олександрівні. Вона виявилась безсилою повернути мені знищений зір, але повернула надію на щастя і жадобу життя і допомогла зробити перші кроки, найважчі кроки на шляху до цього життя, якого я тепер досяг.

Це був Стрельцов.

Демобілізувавшись з армії в 1946 році, Надія

Олександрівна на запрошення академіка В. П. Філатова прийняла в інституті очних хвороб і тканинної терапії шостий відділ регенераційної офтальмології. Хворі тут були з ушкодженнями, близькими за своїм характером до фронтових. Знову діяв «Аркуш життя» — важливий елемент, говорячи мовою сьогоднішнього дня, наукової організації праці, сонячним світлом сяяли дні перемог-прозрінь.

Все далі в минуле відходила війна, все вперед і вище піднімалась колишній фронтовий лікар Пучковська. Настав час для пересаджування рогівки — часткової, а потім майже повної, на порядок денний стало використання в офтальмології лазера і різних синтетичних матеріалів. Технічна озброєність лікаря, його можливості неймовірно зросли. А от темна кімната залишилась, по суті, все тією ж самою великою шафою. Нема-нема та й спливуть на думку під час огляду в ній хворого дві засклені рами, газова лампа і полірованого дерева величезний гардероб.

Багато разів за ці роки довелось професорові Пучковській, та й досі ще доводиться, зустрічатися з важкими наслідками фронтових поранень, особливо опіків очей. Танкісти, льотчики... Їх не брали до клінік, вважали безнадійними. А Надія Олександрівна, розробивши цілу систему лікування, домоглась блискучих результатів. І якою осяйною буває радість, коли вона фронтовикові, котрий давно вже втратив всі надії і раптом прозрів, говорить сонячні слова:

— Дивись, бач, солдате...

Про Ольгу Федорівну Кисс-Бардашевську з листа шкільної її товаришки я знав уже немало. Корінна одеситка, вона перед самою війною скінчила відділ мови й літератури вчительського інституту. На п'ятий день війни з гітлерівською Німеччиною стала медсестрою польового госпіталю. Відступала до Грозного, довгих два роки сумлінно виконуючи обов'язки сестри, без нарікань зносячи всі випробування й тяготи.

А потім враз забунтувала: хочу на передній край, хочу сама бити фашистів... Правда, зовсім не «враз». Її довго й категорично не пускали з госпіталю, потім її посилали на педагогічну роботу. Але все це, навіть невміння стріляти, переборолла Ольга. Скінчила школу снайперів, і потім майже рік — на самому вістрі війни. Сто вісім вояків гітлерівського вермахту знайшли собі смерть від її влучних пострілів. Важко поранило в бою. Нагороджена іменною гвинтівкою. Два солдатських ордени Слави III і II ступенів, медаль «За відвагу»...

* * *

— Авжеж, усе це правда, — каже Ольга Федорівна. — Ми з Іваном Івановичем знищили сто вісім фашистів.

Не розумію:

— З яким Іваном Івановичем? Я чув, що напарницею у вас була дівчина, Лещева.

— Так, Ліда Лещева, — усміхається Ольга Федорівна, — а вбивала ворогів я все-таки з ним.

...Вітебські косогири та переліски весни 1944-го. Ви пам'ятаєте їх, бували солдати? За плечима не дуже вже й далеко Москва. Перед очима — знівиснілий ворог. Запеклі бої на Вітебському напрямку...

Ранок тільки засірів. Три снайпери висуваються на найпередовіший пруг наших позицій, туди, де за смужкою нічийної землі — ворог. Там їхня вогнева позиція. Ольга Бардашевська, Лідія Лещева і Валентина Аполлонова — «мати». Вона старша, стриманіша, присаджує надто гарячих. У траншеї при самій амбразурі Аполлонова тихо присідає навпочіпки, впирається плечима в стіну ходу сполучення.

— Ходімо ж, мати.

Аполлонова все нижче хилить голову. Відчувши щось лихе, дівчата кидаються до неї. З пробитого кулею горла, мов із крану, цибенить кров. Пострілу ніхто не почув — так б'є снайпер. Страх підгинає коліна — адже це один з перших Ольжиних виходів.

О. Ф. Бардашевська

Чому вона, Ольга, стала снайпером? Тому, що на п'ятий день війни потрапила в Первомайськ. У школу, де вона, чи друга така сама, як вона, мала навчати дітей. У школу, перетворену на госпіталь. Підлога, залита коричневим шаром крові. Густо обмашені йодом ноги — солдатські ноги в ямі, в шкільному саду, відрізані. Безпорадні, великі, зламані ранами чоловіки. І мати — з дитиною на витягнутих руках, може, з її, Ольжиним, майбутнім учнем, десь з-під Умані. Дитина мертва — прошила її по животу ку автоматна черга...

Вона стала снайпером, бо побачила все це і ще багато такого, чого б не хотіла бачити ніколи.

Ні, раніше, за мирних часів, вона не тішила інститутських викладачів військової підготовки особливими успіхами і не була власником гордого значка «Ворошиловський стрілець». Її батько, одеський телефонний механік Федір Бардашевський, наслухався зовсім не похвальних слів про далеко незадовільні доччині успіхи. Але ж це було давно, в боже які далекі мирні дні, задовго-довго до первомайської школи.

Дівчата дали слово помститись за Аполлонову.

І почалось полювання. Снайперська дуель — це хто перший. Ось як писав про це фронтовий журналіст:

«...Вони вишукували його, придивляючись до кожного кущика, дослухаючись до кожного шурхоту. На третій день, перед вечором, Ольга раптом побачила, як різко смикнулась гілка... З дерева спускався чоловік у маскувальному халаті. Це був німецький снайпер. Він не дочекався темноти, поквапився злізти і тим виказав себе. Ольга прицілилась і вбила його на повал»¹.

¹ Газета I Прибалтійського фронту «Вперед на врага». № 7 (1049). 9 січня 1945 р.

Фронтова червоноармійська газета за 9 січня 1945 р. з портретом учасниці наради дівчат-фронтовиків снайпера О. Ф. Бардашевської

Авжеж, снайперська доля не подарує ані самовпевненості, ані найменшої необережності. Вона потребує залізних нервів, холодного тверезого погляду, витримки, нечуваної витривалості. Вміння цілісінькими днями — влітку на скварному сонці, весною і восени — під дощами, в грязюці, у воді, взимку — на люту морозі, лежати чи сидіти в засідці без поруху. Підтанув під тобою сніг, а надвечір крижаною кіркою припаяв мороз одержу до землі — ані ворухнися. Не лиши поза увагою жодного кущика, горбочка, жодного предмета на видноколі. Довгі години безперервного стеження, щосекундної готовності до пострілу. І —

постріл. Постріл — так, щоб убити ворога, який чимось виказав себе, і не дати знаку ворогові, звідки вистрелив ти.

Скільки внутрішньої пристрасті, любові до своєї небезпечної справи, скільки ненависті до ворога треба було мати в серці, щоб день за днем, місяць за місяцем без страху балансувати на тонкій грані життя і смерті! Всі вони, молоденькі дівчата, зберігали горду вірність добровільно вибраній військовій професії і залишались снайперами або до поранення чи смерті, або до Перемоги.

Траплялись дні без пострілу, але бували й дні, коли Бардашевська з Лещевою вдвох знищували до одинадцяти німців.

Якось там, у розташуванні фашистів, Ольга скосила кулею жінку. Хоч це було правильно і зрозуміло, а все ж... Війна і жінка — дві жінки по різні сторони війни... Навальний наступ наших військ відвернув увагу від роздумів. Ольга добилась, щоб її й Лещеву включили до складу передового наступального загону.

Молодий командир танка здивовано звів брови, побачивши на броні своєї машини кучерявих десантниць. Незадоволено — мовляв, тільки цього ще мені бракувало — буркнув:

— Баб на броні возити?!— і грюкнув спересердя люком.

Машина пішла в бій.

У селі, куди вскочили танки, німці одчайдушно боронилися. Дівчата, скочивши з броні, разом з іншими десантниками вели вогонь з відбитих у німців траншей, з хат, із-під танків. Цілі, яких раніше так довго доводилось шукати та підстерігати, тут самі лізли на мушку. Ось ударив з фланга німецький крупнокалі-

берний кулемет і миттю замовк — снайперські кулі заспокоїли кулеметників. Далі шлях танкам перепинила протитанкова гармата. Зам'явся трохи наступ. Ольга припала до прицілу. Кілька влучних, один за одним, пострілів — і вся гарматна обслуга не діє. Танки рвонули вперед. У вирішальну хвилину атаки дівчата своїм прикладом повели піхотинців, першими вискочивши з траншей.

На привалі дівчат розшукав той, знайомий, танкіст. Довго тис руки, мов перепрошуючи за різке своє слово тоді, перед боєм, — він був у захваті і повторював — для солдатів, що зібралися круг дівчат, — багато разів одне й те саме:

— Молодці, снайпери! Молодці!..

— ...Еге ж, для нас з Іваном Івановичем то був дуже вдалий день. Попрацювали на славу, — згадує Ольга Федорівна.

Це була «Слава III ступеню».

— Заждіть, а хто ж усе-таки отой Іван Іванович?

— Іван Іванович? — не без лукавинки перепитує Ольга Федорівна. — Так це ж моя снайперська гвинтівка ИИ № 7936. Одержала я її перед відправленням на фронт.

У рішенні Центрального Комітету ВЛКСМ від 17 березня 1944 року, підписаному секретарем ЦК Михайловим, говориться: «За добрі показники в бойовій підготовці нагородити курсанта Центральної жіночої школи снайперської підготовки Бардашевську Ольгу Федорівну снайперською гвинтівкою ИИ № 7936».

З нею, цією гвинтівкою, на початку листопада 1944 року члена ВКП(б) ефрейтора Бардашевську як одну з найкращих снайперів 1-го Прибалтійського фронту послали в Москву для участі в святкуванні 27-х роковин Великого Жовтня. В той час на її рахунок було

вже 86 вбитих гітлерівців. Снайперська школа в рапорті Верховному Головнокомандуючому Й. В. Сталіну про бойові діла своїх вихованців з гордістю назвала тоді серед інших ім'я Ольги Бардашевської — кавалера ордена Слави і медалі «За відвагу».

25 січня 1945 року — один з днів великого наступу в Прибалтиці. І знову бойова пара — Бардашевська й Лещева — у лавах наступаючих. Роботи їм тієї гарячої днини не бракувало. В перехрестя снайперського прицілу попадали і зникали, зовсім зникали офіцери, зв'язківці, солдати. До свого бойового рахунку Ольга записала вранці 25 січня 108-го гітлерівця. Останнього. Більше не встигла, бо в щепу атакуючих хтось гукнув:

— Комбата Полякова поранило!

Санітара поблизу не було. Ольга кинулась до комбата через прострілюваний густим вогнем видолінок.

— Куди? — спиняли її. — Вб'ють!

— Дарма! Вже вбивали...

Еге ж, сталось одного разу так, що Ольгу вже були поховали. Навіть домовину — знак найвищої фронтової почесності — з неструганих дощок збили. А потім, поглухлі від звірячого бомбардування, довго сміялися:

— Тепер, Ольго, довго житимеш...

Кинулась Ольга вперед — під гімнастюркою снайпери завжди носили з десяток індивідуальних пакетів, бинти. Та й медсестрою ж вона починала війну.

Комбат лежав долілиць. Перекинула його — подивитись, куди ж його поранено, а він мертвий — ціла черга розривних куль перепанохала живіт. Лежав у снігу, як оте хлоп'я на білих материних руках у первомайській школі-госпіталі...

Тут і вдарила її німецька куля в лівий бік. Три дні

тримали її, непритомну, в своєму медсанбаті, щоб самим і поховати, бо не житцем здавалась на цьому світі. Але, видно, вірною виявилась прикмета...

— Тоді з бойовим другом своїм Іваном Івановичем я розлучилася. А сам він ще повоював.

Бойова іменна гвинтівка снайпера-інструктора Бардашевської перейшла до одного з її учнів.

Вже після госпіталю і запасного полку, після Перемоги, в рідній своїй 204-й Вітебській стрілецькій дивізії ще раз зустрілися Ольга Федорівна й Іван Іванович. Ворожа куля зробила й на ньому позначку...

Вони з честю виконали свою воєнну працю і мирного літнього дня розлучилися — вже назавжди.

* * *

На Приморському бульварі в червні зацвітають липи. Двічі на день — раннього ранку і вже ввечері — тут хутко проходить рішуча в рухах, енергійна жінка. Іноді вона на хвилюку спиниться, глибоко вдихне повітря, насичене медяним ароматом липового цвіту і сонячною солоністю морського порту. Десь же там повинні бути китобійці. З ними вона одразу по війні ходила в Антарктиду на «Славе». Була головою жінради флотилії. Тепер до неї, завідуючого загальним відділом райвиконкому, частенько заходять дружини моряків, моряки. Вони вірять — зрозуміє, допоможе. Приходять радитися люди й з Центрального району, знаючи її як депутата й голову райжінради. Ольга Федорівна намагається не обманути цієї віри...

Бистрими кроками заходить вона в будинок Жовтневого райвиконкому. На неї чекають справи. Різні: прості і складні, радісні й не зовсім веселі, легкі і трудні...

Будь пильним, снайпере!

Їх багато було, славних героїнь Великої Вітчизняної. З плином часу їх бойова слава перестала бути такою дзвінкою, якою була в буремну пору війни. Але зате набула переконливої вагомості, сили, яка відвернула смертельну для людства небезпеку. Війна — це ж не тільки низка небувалих за своєю сміливістю подвигів одиниць. Це передусім — важка, виснажлива, смертельно небезпечна праця мільйонів. Славна історія збройної боротьби за Радянську владу, за соціалістичну Батьківщину створювалась мільйонами рядових червоноармійських бійців. І їхньою ж таки важкою ратною працею, їх безвісними подвигами здобуто велику Перемогу в травні 1945 року.

Зібрані тут нариси знову відкривають народові славні імена. І все ж — це лише скромна частина тієї роботи, яку треба виконати, щоб гасло «Ніхто не забутий і ніщо не забуте» стало дійсністю. Поруч з нами живуть і в міру своїх сил працюють в ім'я комунізму чудові радянські жінки. Чи завжди ми уважні до них, чи завжди оточені вони належним піклуванням? Найменший прояв громадської уваги до них, до їхнього бойового минулого, виявлення людської теплоти буквально змінює їх. Вони молодшають на очах, вони з палким завзяттям фронтової своєї юності включаються в роботу по військово-патріотичному вихованню підростаючого покоління, не шкодуючи для цього ні сил своїх, ні часу. Вони стають прапором піонерських дружин і комсомольців.

В Одесі живуть героїні... Багато про кого з них ще

повинні взнати люди, особливо молодь. Це необхідно для того, щоб юнаки й дівчата завжди мали перед собою живий приклад самовідданого служіння соціалістичній Батьківщині, радянському народові, щоб вони зростали патріотами, готовими в будь-який момент повторити подвиги героїв і героїнь Великої Вітчизняної війни.

ЗМІСТ

	стор.
Гвардійці	13
Усім смертям наперекір	43
Друг і товариш	54
На воєнних перехрестях	63
Несли привіти від рідних сер- дець...	71
Крізь пекло Равенсбрюка	76
Війна і любов	98
Майра-Машенька	107
Червоні радощі	121
Та баранки не кидав шофер...	127
Дивись, солдате	135
108 влучних пострілів	142
Замість епілогу	150

**Георгий
Мефодиевич
Лункин**

**В ОДЕСІ
ЖИВУТ
ГЕРОІНИ**

**(На українском
языке)**

Редактор *Г. Ф. Островська*
Художник *П. М. Токмаков*
Художній редактор *І. С. Білоус*
Технічний редактор *Т. М. Молча-
нова*
Коректор *С. І. Вайнблат*

БР 07005. Здано на виробництво
1.XI 1968 р. Підписано до друку
6.I 1969 р. Формат 70×100¹/₃₂.
Папір друкарський № 1. Пап. арк.
2,375. Друк. арк. 4,75. Ум. друк.
арк. 6,175. Обл.-вид. арк. 6,1. Ти-
раж 9000. Ціна 36 коп. Зам. 4212.

Видавництво «Маяк», Одеса, вул.
Жуковського, 14.

Одеська друкоофсетна фабрика
Комітету по пресі при Раді Мініст-
рів УРСР, вул. Дзержинського, 24.